

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

О. І. Іліді

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК
«ПРОБЛЕМИ ТЕКСТОЛОГІЇ ТА ДИСКУРСОЛОГІЇ»

Одеса – 2023

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

О. І. Іліаді

ПРОБЛЕМИ ТЕКСТОЛОГІЇ ТА ДИСКУРСОЛОГІЇ
НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

ОДЕСА
2023

УДК: 378+81'42(075)

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського
(Протокол № 12 від «25» травня 2023 р.)*

Рецензенти:

Тищенко О.В. – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри іноземних мов та перекладознавства Львівського державного університету безпеки життєдіяльності.

Корольова Т.М. – доктор філологічних наук, професор кафедри філології Одеського національного морського університету

Іліаді О. І.

Проблеми текстології та дискурсології: конспект лекцій із силабусом. Навчальний посібник для здобувачів третього рівня вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія». Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Одеса, 2023. 117 с.

Навчальний посібник у конспективній формі знайомить із основними елементами теорії тексту й дискурсу, необхідними аспірантам другого року навчання для вивчення дисципліни «Проблеми текстології та дискурсології». На прикладі детального розгляду кількох типів дискурсу пропонується пояснення особливостей їхньої комунікативної та власне мовної організації, характеризуються стратегії (етапи досягнення комунікативної мети) дискурсу з погляду на його онтологію в сучасному суспільстві.

Для кращого розуміння логіки навчальної програми, її мети, завдань і очікуваних результатів навчання до лекцій додано силабус дисципліни.

ПЕРЕДМОВА

Текст і дискурс становлять найбільші за обсягом і найскладніші за структурою одиниці комунікації (письмової, вербальної). Однак зацікавленість дослідників зумовлена не стільки складністю формальної організації цих мовно-мовленнєвих феноменів, скільки сконцентрованою в них культурно-семіотичною інформацією. Річ у тім, що текст і дискурс – продукти комунікативної культури як особливого вектора еволюції етнічної культури. Тож, пізнання їхньої архітектоніки, стратегій побудови, семантичної багаторівневості наближає фахівців до розуміння законів, які керують цим видом комунікації і які спричиняють породження тексту й дискурсу. А оскільки текст і дискурс як «комунікативний продукт» існують лише *hic et nunc*, на рівні синхронії, і надалі зазнають змін (відповідно до змін у комунікації загалом), то дослідження їхньої динаміки висвітлює загальні закономірності оформлення культурних смислів у формі текстів і дискурсів різного типу. Ба більше: сама динаміка показує процеси виникнення й розвитку текстових жанрів, трансформацію їхньої структури в середовищі інформаційного суспільства залежно від потреб соціального діалогу й технологій вербального впливу (організація текстового/дискурсивного мовлення також є способом впливу).

Пропонований увазі читачів навчальний посібник «Проблеми текстології та дискурсології: конспект лекцій (із силабусом)» спрямований на опис основних аспектів текстово-дискурсивної проблематики, вивчення яких допоможе аспірантам-філологам: а) краще зрозуміти парадигматику, синтагматику та епідигматику складноорганізованих одиниць комунікації; б) сформувати належний науковцям рівень знань про теорію тексту й дискурсу та способи їх аналізу. Тут компактно викладено основні відомості з теорії, історії та методології зазначених розділів мовознавства, тому *посібник може розглядатися як альтернатива іншим посібникам і підручникам із лінгвістики тексту, комунікативної лінгвістики*, де аналогічні проблеми розглядаються під іншим кутом зору, в іншому обсязі та з дещо іншим набором пунктів.

Зміст навчального посібника охоплює всі теми, передбачені програмою дисципліни, належним чином розкриваючи кожен з них. Для зручності орієнтації в структурі дисципліни, її меті, завданнях, очікуваних програмних результатах навчання, вимогах до здобувачів, критеріях оцінювання їхніх знань до посібника додається силабус.

Лекційний курс охоплює два змістових модулі. Опрацювавши лекції *першого змістового модуля* («Текстологія»), аспіранти дізнаються про предмет, об'єкт, становлення лінгвістики тексту, її напрямки, текст як одиницю мови, категорійну ієрархію тексту, типологію текстових категорій. Об'єкт уваги в цьому модулі – текст і текстема. *Другий змістовий модуль* («Дискурсологія») висвітлює поняття *дискурс*, його характеристики, підходи до його аналізу. Тут же запропоновано огляд типів дискурсу й особливостей їхньої організації та рецепції читачем-адресатом. Модуль знайомить слухачів із можливостями аналізу типів дискурсу з погляду їхнього культурного (історичного, ідеологічного, міфологічного, релігійного, художньо-естетичного тощо) навантаження, для чого увазі здобувачів освіти пропонується екскурс до інших проблем лінгвістики, які почасти перетинаються з окремими питаннями літературознавства. Об'єкт розгляду в цьому модулі – типологія дискурсивних характеристик і дослідницькі прийоми, які забезпечують результативність досліджень текстів культуроносного змісту в розрізі їхньої культурної семантики.

При написанні лекційного курсу було враховано матеріал та ідеї двох важливих праць із текстології та дискурсології, а саме: «Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми» (Полтава, 2008) О. О. Селіванової та «Типологія сучасного дискурсу» (Київ, 2016) колективу авторів (за ред. Т. М. Корольової).

Кожен змістовий модуль завершується списком питань для самоконтролю.

Для узагальнення відомостей із опрацьованих аспірантом тем наприкінці лекційного курсу подано термінологічний словник.

ТЕКСТОЛОГІЯ

Лекція 1

Текстологія: основні поняття та передумови виникнення

(2 год.)

1. Предмет і об'єкт лінгвістики тексту.
2. Становлення лінгвістики тексту. Передумови її виникнення.
3. Еволюція поглядів на об'єкт лінгвістики тексту.
4. Одиниці тексту.

1. Предмет і об'єкт текстології (лінгвістики тексту). *Текстологія* визначається як комплекс філологічних дисциплін, завдання яких становлять вивчення та реконструкція історії та долі пам'яток писемності й літератури задля подальшого дослідження, інтерпретації, публікації та ін. Однак у рамках **мовознавства** *текстологію* розуміють як комплекс підходів до суто лінгвістичного вивчення тексту як складно організованої мовної одиниці. У цьому термінологічному смислі *текстологія* дорівнює *лінгвістиці тексту*.

Лінгвістика тексту – галузь мовознавства, яка вивчає:

- а) семіотичну, структурно-граматичну, семантико-змістову, комунікативно-прагматичну організацію текстів;
- б) категорійну систему текстів і мовні засоби її вираження;
- в) процеси продукування, розуміння й інтерпретації текстів у семіотичному просторі культури.

Пріоритет уживання терміна *лінгвістика тексту* належить румунському мовознавцю Еуджену Косеріу, який у середині 50-х рр. минулого століття запропонував термінологічне сполучення *linguistica del texto*.

Об'єкт лінгвістики тексту становлять тексти, а **предмет** – їхня організація та функції.

Еволюція поглядів на лінгвістику тексту уможливила віднайдення нових аспектів аналізу тексту, звідки різні визначення цього терміна. Вивчення змісту його дефініцій дослідниками-початківцями має неабияку пізнавальну цінність для них, оскільки кожне визначення акцентує на певному аспекті тексту, і в сумі всі вони формують цілісне уявлення про текст як культурний і мовний феномен, а також про шляхи його дослідження.

Звернімося до наявних у літературі дефініцій.

1. «Напрямок лінгвістичних досліджень, об'єкт яких становлять правила побудови зв'язного тексту та його смислові категорії, що виражаються відповідно до цих правил» (Т. М. Ніколаєва).

2. «Комплексна дисципліна, що досліджує багатоаспектну внутрішню організацію зв'язного тексту – семіотичну, семантичну, структурну, комунікативно-прагматичну» [Штерн: 316].

3. «Учення про те, як S (мовець або письменник) і H (слухач або читач) здійснюють комунікацію за допомогою тексту, і як вони породжують або сприймають зв'язки між реченнями, параграфами, розділами тощо» (у книзі американських учених Рене Дірвена та Марджолін Веспур «Cognitive Exploration of Language and Linguistics» [Cognitive Exploration: 194]). Подібне визначення акцентує на комунікативній орієнтації текстових досліджень протягом останніх десятиліть.

Надалі ми будемо використовувати це термінологічне словосполучення в значенні *лінгвістична дисципліна, яка вивчає правила побудови зв'язного тексту і його смислові категорії, які виражаються згідно з цими правилами* (за Т. М. Ніколаєвою), найбільш відповідному профілю нашого навчального курсу.

2. Становлення лінгвістики тексту. Ніщо в науці не виникає з нічого й одразу. Так і лінгвістика тексту поступово виокремлювалася з інших галузей лінгвістики, набуваючи самостійності завдяки усвідомленню нагальної потреби в новій дисципліні, розумінню її функціонального призначення, окресленню власного об'єкта, предмета, підходів до його аналізу та прийомів

роботи з ним. Коротко розглянемо **передумови виникнення лінгвістики тексту та її передвісників**. Найзручніший спосіб зрозуміти витoki будь-якого вчення – звернутися до спадщини та ідей наукових шкіл, у надрах яких зароджувалися його методологічні принципи.

Празький лінгвістичний гурток. Значний унесок у лінгвістику тексту зробили празькі вчені. Зокрема, йдеться про теорію актуального членування речення, в основу якої покладено працю французького філолога-класика (фахівця з класичної філології) Анрі Вейля «Про порядок слів у давніх мовах порівняно з мовами сучасними» (1884 р.). Він довів, що в реченні, яке є **частиною** тексту, існує *різниця між рухом думки й синтаксичним рухом* порівняно з **ізолюваним** реченням, де ця різниця відсутня. Ідею А. Вейля розвинули представники Празького лінгвістичного гуртка, з-поміж яких відзначимо Вілема Матезіуса, чия ґрунтовна праця «Про так зване актуальне членування речення» відіграла важливу роль в розробці теорії лінгвістики тексту (вона теж акцентує на протиставленні актуального та формального членування).

Женевська школа. Деякі ідеї, що надалі спричинили виокремлення структурно-граматичного аспекту лінгвістики тексту, сягають положення Шарля Баллі про граматичні зв'язки в мовленні й тексті, їхню кореляцію з позамовними засобами (сума цих засобів у спеціальній літературі дістала назву *актуалізатори*).

Інший представник Женевської школи Альбер Сешé ще в 1940 р. розмежував три лінгвістичних дисципліни: *синхронну*, *діахронну* лінгвістики й *лінгвістику організованого мовлення*. Здійснений А. Сешé опис суми проблем *лінгвістики організованого мовлення* (тексту) показує істотну відмінність концепції вченого від концепції його вчителя Фердинанда де Соссюра: **мовлення не тільки передує мові, але й не може бути повністю породжене мовою в жодний момент; мовець і слухач завжди мають можливість для інновацій.**

Лондонська школа. Належить до одного з напрямів теоретичної та структурної лінгвістики. Вона була сформована ще в 30 роки ХХ ст. у Лондонському університеті, однак пік її діяльності припадає на 50 роки. В працях її представників робота з проблем тексту розпочалася з переходом від структуралізму до функціоналізму. *Основні погляди лінгвістів* Лондонської школи:

1. Засновник цієї школи Джон Руперт Фьорс (Фирс) – найвідоміший англійський лінгвіст-теоретик – пропонує широке поняття контексту, залучаючи до нього ще умови й параметри комунікативної ситуації, культуру комунікантів тощо.

2. М. Хеллідей (пізніше він вийшов за межі Лондонської школи, створивши власний науковий напрямок, що дістав назву «системна лінгвістика») із-поміж трьох першочергових функцій мови виділяє *текстову*, або *дискурсивну*, яка дає змогу спікеру конструювати тексти чи зв'язні відрізки мовлення, важливі для певної ситуації, а також дозволяє реципієнту відрізнити текст від довільного набору речень. Дослідник робить спробу поєднати свою теорію мови з широкою перспективою соціального функціонування. Для цього він уводить поняття *регістра* як варіанта мови, що залежить від умов і царини її використання, рольових відношень мовців, галузі їхньої діяльності тощо.

3. Соціальна семіотика М. Хеллідея спирається на поняття модальності, зв'язності тексту, характеру тема-рематичної організації тощо [Селіванова: 484].

Французький і голландський функціоналізм. Праці представників цього напрямку лінгвістики (Еміля Бенвеніста, Андре Мартіне, К. Діка) зсунули традиційний для лінгвістики акцент із мови на її функціонування й, зокрема, на текст.

Голландська школа. Майже синхронно з появою в німецькому мовознавстві фундаментальних праць із проблем тексту в 1972 р. голландець Тьон Андріанус ван Дейк публікує монографію «Деякі аспекти граматики

тексту», де він намагається сформулювати концептуальні принципи майбутніх досліджень тексту. Він *визначає текст як основну лінгвістичну одиницю, яка не може бути описана в термінах незалежних (ізолюваних) речень*, і характеризує поняття зв'язності, прономіналізації, тотожності референції, просторово-часових відношень, пресупозиції і т. ін. [Селіванова: 484].

Російська та радянська школи. Чималі здобутки в теорії лінгвістики тексту належать радянській філологічній традиції. *Зокрема, розроблені:*

1) концепція тексту російських формалістів (1910–1920-ті рр.), які зосередили увагу на докладному вивченні формальних прийомів і засобів, і намагалися розчинити аналіз змісту в поетиці форм (Ю. Тинянов, В. Шкловський, Р. Й. Якобсон, Б. Ейхенбаум, Л. Якубінський, Є. Д. Поливанов й ін.);

2) теорія структурного аналізу тексту казки В. Я. Проппа;

3) текстова концепція М. М. Бахтіна 40–50-х років [Селіванова: 484–485] тощо.

Фактично ж **передумови лінгвістики тексту як окремої галузі мовознавства склалися в середині 50 років ХХ ст.** в атмосфері домінування формальних граматик, аналізу дистрибуції міжфразових зв'язків (З. Харріс, М. С. Поспелов), дескриптивного дослідження набору перспектив одиниць тексту в *тагмеміці* (концепція граматичного опису одиниць мови) К. Л. Пайка. **Саме ця кон'юнктура уможливила формулювання загальної гіпотези щодо реальності змодельовати за зразками формального опису «граматику тексту», орієнтовану на текст.** Ця граматики (граматики тексту) сама генерує тексти, проте вона організована не так, як граматики речення.

Виникнення нового мовознавчого напрямку досліджень (тобто текстового) у спеціальній літературі пов'язане з ім'ям видатного французького дослідника Е. Бенвеніста, зокрема, з його з *теорією рівневого лінгвістичного аналізу мови*.

По-перше, він висунув проблему існування окремого, автономного рівня мови – текстового.

По-друге, вчений обґрунтував нагальну потребу виходу за межі речення й загалом *за межі мовної системи* до царини мовлення, тексту. Це цілком зрозуміло, адже наукове знання другої половини ХХ ст. було зорієнтоване на нову, функціонально-комунікативну парадигму.

Однак існує ще одна передумова появи лінгвістики тексту саме в цю добу. Це сформованість у гуманітарних науках загальної теорії тексту, побудованої в першій половині ХХ ст. на базі семіотики, герменевтики й літературознавства (Ролан Барт назвав її *транслінгвістикою* – розділом семіотики, об'єкт якої – все розмаїття фольклорних і літературних текстів, а також словесних (письмових і усних) у масовій комунікації).

3. Еволюція поглядів на об'єкт лінгвістики тексту. Виокремлення лінгвістики тексту вже як *самостійної галузі мовознавства* відбувається в 60-ті роки ХХ ст. Осередком нової течії мовознавства вважається Німеччина, де в цей час була оприлюднена серія монографічних досліджень і збірників статей, присвячених саме лінгвістичним проблемам тексту.

Перша наукова праця з лінгвістики тексту «Займенник і структура тексту» («Pronomina und Textkonstitution») (1968 р.) належить Роланду Харвегу (Roland Eduard Paul Harweg). Він пропонує перше, суто лінгвістичне, тлумачення тексту й розглядає безперервну займенникову зв'язність як його конститутивну ознаку. Згідно з його поглядами, тексти сприймаються як зв'язні структури саме завдяки механізму субституції. Р. Харвег вводить термін *субституція*, щоби зафіксувати: а) явище повтору (відтворення) референта в тексті; б) використання різних позначень (номінацій) референта. Первісне використання референта в тексті він називає *Substituendum*, тоді як *про-форми*, що надалі замінюють його, він іменує *Substituens*. Отже, *про-форми* – замітники (субститути) вже згаданого в тексті референта; вони використовуються, щоби уникнути багаторазових повторень одного слова.

Дослідники з німецького міста Констанц запропонували свій проект із метою побудови граматики й словника для моделювання механізму породження Брехтівського тексту. Проте інші регіональні лінгвістичні школи

Європи також сприйняли текстову проблематику. Зокрема, це стосується шкіл, які сприйняли семіотичні традиції й успішно розвивали концепції актуального членування речення та комунікативного динамізму [Штерн: 316–317]. Ідеться про Празьку, Женевську, Лондонську, французьку, голландську школу й, звісно, потужну радянську філологічну традицію текстового аналізу [Селіванова: 483].

Пізніший період. Наприкінці минулого століття *лінгвістику тексту* зорієнтували на:

1) інтегративність (зближення) з різними дисциплінами на шляху до єднання різних наук;

2) визначення місця тексту з-поміж інших текстів у соціально-історичному й літературному контекстах;

3) розгляд тексту в процесі глобального семіозису (тлумачення знаків або породження значень) в лінгвокультурній парадигмі;

4) аналіз проблеми текстової референції *мімезису* (прагнення чітко відобразити події, реальний стан дійсності) й *дієгезису* (відмова від зв'язку з реальністю, натомість її викривлення через уведення певних деталей (див. спеціально: [Riffaterre: 1990]));

5) розгляд антропоцентрично зумовленої комунікативної асиметрії тексту, тобто всього спектра простору тлумачення тексту [Тураєва: 17–25].

Як бачимо, лінгвістика тексту пройшла шлях від «технічного», зосередженого винятково на формальних характеристиках, погляду на текст, на техніці поєднання його елементів, до розуміння тексту як частини комунікативної культури, дзеркала реальності, семіотичного феномена. По-іншому бути не могло, оскільки пошуки лише формальних ознак зв'язності тексту унеможливили виділення змістових категорій, звідки відсутність теоретичних узагальнень у перших працях цього лінгвістичного напрямку.

4. Одиниці тексту. Мінімальною (неподільною) одиницею членування тексту вважається *синтагма* – *інтонаційно-сміслова єдність, яка в певному контексті й конкретній ситуації виражає одне поняття й може*

дорівнювати слову, словосполученню, реченню. Отже, ця фонетична єдність в процесі мовлення-думки здатна виражати єдине смислове ціле (Л. В. Щерба). Оскільки синтагма складається зі слів, що сукупно характеризують одну ідею (тісно пов'язані в смисловому аспекті), вона звичайно становить і синтаксичну єдність (Н. Д. Светозарова).

Різне синтагматичне членування одного речення створює різні **висловлювання**, здатні передавати тонкі смислові відтінки, показуючи ставлення спікера до факта, який він повідомляє: «*Мене здивував / учинок нашого колеги*» та «*Мене здивував учинок нашого / колеги*». Відповідно, завдяки синтагматичному членуванню стає можливим смислове розрізнення зовні однакових, проте різних за синтаксичною структурою речень: «*Вчора зустрів / брата художника*» або «*Вчора зустрів брата, / художника*». Деякі мовознавці вважають найдрібнішою одиницею тексту, його квантом, саме висловлювання, що не має достатніх підстав, оскільки межі висловлювання в мовленні не мають чітких обрисів, а тому погано визначаються на рівні сприйняття.

Найбільша одиниця тексту – **надфразова єдність**. Будучи частиною завершеної комунікації, вона містить більш ніж одне самостійне речення, маючи смислову цілісність у рамках зв'язного мовлення. Функціонально-стильова належність тексту, індивідуальна манера його автора зумовлюють існування *двох чинників*, які у свою чергу визначають існування різних типів надфразових єдностей:

- а) типи речень, із яких складаються надфразові єдності;
- б) характер зв'язку між реченнями, які складають надфразову єдність.

Комунікативна значимість надфразової єдності не є результатом простого поєднання речень, які її складають. Речення «розчиняється» в надфразовій єдності, втрачає свою самостійність, коли в ньому нема жодного дейктичного елементу. За І. Р. Гальперіним, *речення* – конститuent надфразової єдності, а *надфразова єдність* – конститuent *тексту*.

Для текстів, написаних у художньому та публіцистичному стилях, за основну одиницю часто беруть *прозайчну строфу* – групу семантично й синтаксично тісно переплетених речень, які виражать розвиток думки більш докладно, ніж речення.

Література

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008.

Штерн І.Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. Київ : Артєк, 1998.

Cognitive Exploration of Language and Linguistics / [edited by] René Dirven, Marjolijn Verspoor et al. 2nd Revised Edition. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2004.

Riffaterre M. Fictional Truth (Parallax: Re-visions of Culture and Society). – Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1990.

Лекція 2

Напрями лінгвістики тексту

(2 год.)

1. Структурно-граматичний напрям.

2. Напря́м вивчення текстової семантики.
3. Кому́нікативно-прагматичний напря́м.
4. Семіотичний напря́м.
5. Когнітивний напря́м.
6. Прикладний напря́м.

1. Структурно-граматичний напря́м. Лінгвістика тексту здійснює аналіз свого об'єкта в кількох аспектах. Перший її напря́м – *структурно-граматичний*. Він сформувався ще на етапі становлення лінгвістики тексту, і майже синхронно з цим напрямом, у 70-ті роки ХХ ст., виникають *передумови до переходу від текстової граматики до текстової семантики*. Цей період історії зазначеної галузі мовознавства багатий на відкриття, пов'язані з першим досвідом комунікативної орієнтації досліджень лінгвістики тексту на основі комунікативно-прагматичних теорій, дискурсології, конвєрсаційного аналізу тощо. Структурно-граматичний напря́м зумовлює зосередження уваги дослідників тексту на формальних засобах і типах зв'язності тексту, принципах побудови структури тексту. В профільних наукових розвідках акцентується на проблемах анафори, дейксиса, кореференції, повторів, замін, міжфразових логічних зв'язків, імплікації, пресупозиції, членування тексту на абзаци, надфразні єдності, складне синтаксичне ціле та ін. Показники ефективності текстових досліджень у цьому напрямку:

- а) створення численних грамати́к тексту;
- б) публікація студій, присвячених структурі та синтаксичній організації зв'язного тексту;
- в) оприлюднення статей М. Пфю́тце, Д. Фіве́гера, Ц. Тодоро́ва, С. Гінді́на, В. Берзо́на, О. В. Падучево́ї, Т. М. Ніколаєво́ї та ін., у яких були висвітлені питання текстових зв'язків, текстової структури, референції, актуального членування тощо.

Проте зосередженість представників цього напрямку на формальній структурі тексту та його граматичних властивостях завадила розв'язанню

поставлених лінгвістикою тексту завдань. Зокрема, виявилось неможливим здійснити категорійну стратифікацію тексту, виявити глибинний механізм зв'язності, засоби інтеграції тексту тощо [Селіванова: 485].

2. Напрямок вивчення текстової семантики. Зусилля науковців, спрямовані на подолання методологічних труднощів, спричинили: 1) поворот до вивчення *текстової семантики*, що визріла в надрах граматики тексту під впливом досліджень із семантики синтаксису; 2) зближення лінгвістики тексту з текстологією, зокрема, наратологічним аспектом, спрямованим на вияв відношень усередині змісту тексту [Дем'янков: 279].

У перших публікаціях текстова семантика ще несла відбиток логічної структурованості та відсилки до основоположної ідеї текстової граматики – лінійного поєднання одиниць. Проте дедалі автори почали звертатися до феномена багаторівневості, різноплановості та багатовимірності семантики тексту. Зокрема, в 1972 р. Т. А. ван Дейк увів поняття семантичної макроструктури для здійснення абстрактного семантичного опису глобального змісту й, відповідно, дескрипції глобальної зв'язності дискурсу. Цей дослідник описував *макроструктуру* з огляду на зв'язки різних граматичних *конекторів* і *макроконекторів*, спираючись у цілому на граматику тексту. Проте, констатуючи локальні зв'язки дискурсу, що існують між контактними реченнями, Т. ван Дейк вважав, що їх неможливо повністю витлумачити лише в термінах локальних співвідношень між реченнями. Річ у тім, що для встановлення форми глобальної організації й контролю в тексті необхідні значення більш високого рівня [Дейк: 46].

3. Комунікативно-прагматичний напрям. Досягнення в його рамках:

- 1) розроблена проблема комунікативного моделювання тексту;
- 2) з'ясовано його прагматичну природу;
- 3) розширено спектр текстових категорій за рахунок комунікативних (адресантності, адресатності, модальності, інтерактивності тощо);
- 4) досліджено функції тексту в системі дискурсу як знакового посередника між автором і читачем;

- 5) встановлено прагматичні інтенції та стратегії тексту;
- б) досліджено чинники ефективності текстової комунікації.

4. Семіотичний напрям. Комунікативно-прагматичну орієнтацію має також *семіотичний напрям лінгвістики тексту*. Головна проблема цього напрямку – розгляд співвідношення:

- текстового знаку, його денотата та світу дійсності;
- тексту й семіосфери;
- зв'язку тексту з іншими текстами (інтертекстуальність);
- референційності та модальності.

Стрижневою для семіотичного напрямку лінгвістики тексту є семіотична концепція Ю. М. Лотмана, в основу якої покладено ідеї Р. Й. Якобсона про:

а) текст як неподільний сигнал у знаковому просторі (універсумі) культури;

б) художній текст як «інформаційний генератор, що має риси інтелектуальної особистості».

Власне, Ю. М. Лотман запропонував погляд на текст у рамках певної *семіосфери* за зразком до поняття *біосфера* у працях ученого-натураліста В. І. Вернадського. Отже, за Ю. М. Лотманом, *семіосфера* – *семіотичний універсум, єдиний механізм, у якому будь-який текст стає знаковим актом і розглядається відповідно до принципів і закономірностей універсуму*. Ю. М. Лотман уважав, що текст «занурений» до семіосфери й універсуму, і його «частини входять у ціле не як механічні деталі, а як органи в організм». Він бачив у семіосфері ознаки відокремленості, пояснюючи її замкнутість як неможливість семіосфери перетинатися з семіотично іншими текстами чи з нетекстами. В його розумінні семіосфера має польову структуру зі стабільним *ядром-домінантою* й *периферією*, що визначає динамізм і збереження універсуму. Інфільтарція «чужих» для семіосфери текстів – каталізатор, який прискорює механізми смислопородження й появу нової мови, іноді як «пригадування» старої (див.: [Селіванова 488]: з літературою).

5. Когнітивний напрям. *Когнітивний* (дослівно – *пізнавальний*, який *пізнається*) напрям сформувався в 80-х рр. минулого століття. Його завдання – дослідити зміст тексту шляхом моделювання когнітивних структур репрезентації знань, які зумовлюють породження й розуміння тексту. Першим кроком у дослідженні когнітивного підґрунтя породження тексту, когнітивної моделі обробки тексту на підставі механізмів пам'яті та знання (когніції) комунікантів стала праця лінгвіста Т. А. ван Дейка та психолога В. Кінча «Стратегії сприйняття дискурсу» (1983).

До наукових досягнень дослідників належать:

1. Обґрунтування когнітивної моделі обробки тексту, що враховує:

а) психологічні механізми пам'яті;

б) соціально-прагматичні чинники, тобто:

– різні ознаки комунікантів;

– настанови комунікантів;

– переваги комунікантів один над одним;

– знання, думки, почуття, емоції тощо комунікантів.

2. Положення про залежність успішності комунікації від загальної суми значень і знань комунікантів.

3. Т. А. ван Дейк уводить ще поняття **моделі ситуації** як когнітивної основи дискурсу. Вона формується конкретним спікером з опорою на його особистісні знання, досвід, настанови, почуття, емоції, думки та використовується реципієнтом при розумінні тексту. Модель ситуації є індивідуальною, динамічною, комплексною, а значить, вона оперує одночасно всіма рівнями та структурами [Селіванова: 490].

6. Прикладний напрям. Цей напрям поєднує концепцію лінгвістики тексту з комп'ютерною лінгвістикою, оскільки моделі когнітивної репрезентації використовуються:

а) при автоматичній обробці природної мови;

б) у процесі створення систем синтезу й аналізу текстів, багаторівневих лінгвістичних процесорів;

в) у машинному перекладі тощо [Селіванова: 490].

Література

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник.
Полтава : Довкілля-К, 2008.

Лекція 3

Текст і текстема

(2 год.)

1. Текст: проблема дефініції.
2. Причини відсутності універсального визначення тексту.
3. Поняття текстемами.
4. Типи відношень між текстемами.

1. Текст: проблема дефініції. Багатоплановість, багатоаспектність тексту як феномена комунікативної культури унеможливають однозначність його лінгвістичного (ширше – філологічного) визначення. Свого часу академік АН СРСР Д. С. Лихачов зробив висновок про відсутність наукової праці, де текст як базове поняття текстології дістав би докладного розгляду. Зрозуміло, що текст – об'єкт вивчення багатьох дисциплін, тому його універсальної дефініції, яка би задовольняла потреби теорії всіх зацікавлених наукових напрямів, не існує. Проте проблема полягає в тому, що текст не має задовільного визначення навіть у межах однієї дисципліни – лінгвістики. Наприклад, Т. М. Ніколаєва пропонує кілька суперечливих визначень тексту (подаються за: [Селіванова: 491]):

- 1) зв'язна послідовність, закінчена та правильно оформлена;
- 2) певна загальна модель для групи текстів;
- 3) послідовність висловлень, що належать одному учаснику комунікації;
- 4) письмовий за формою мовленнєвий витвір.

Про складність і, можливо, неосяжність такого явища, як текст, промовисто свідчать слова В. А. Звегинцева: «Учені, що починають вивчення тексту, очевидно, й не підозрюють, що їм доведеться мати справу з об'єктом, який за своєю масштабністю не поступається Всесвіту, – фактично, з лінгвістичним Всесвітом» [Звегинцев: 14].

2. Причини відсутності універсального визначення тексту.

Відсутність загальноприйнятої інтерпретації такого явища, як текст, має кілька **причин**.

1. *Абсолютизація структурної організації тексту та граматичних засобів його зв'язності.* Подібний підхід зумовив появу винятково формальних визначень тексту, притаманних текстологічним студіям доби становлення текстової граматики. Наприклад, Р. Харвег визначав текст як *послідовність речень, об'єднаних безперервним займенниковим зв'язком*, а Уріель Вайнрайх убачав у тексті *упорядковану послідовність морфем, яка складається мінімально з двох морфем*.

2. *Формально-структурна, жанрова, стилістична різноплановість текстів і специфіка способу репрезентації текстів*, що поділяються на: *письмові, усні та друковані*.

Тут потрібно згадати, що часто текстом називають лише письмовий (друкований) різновид, оскільки усне мовлення спонтанне, невпорядковане, непослідовне, а тому нібито не може бути текстом, якому властива логіка та внутрішня суворя граматична організація. **Однак** значне розширення спектру жанрів і функцій усного мовлення знімають подібні обмеження. Загалом, **формально** текст може дорівнювати слову, словосполученню, вислову, якщо ці одиниці позначають цілісне повідомлення, відповідне ситуації (напр., таблички на дверях «Приймальня», «Адвокат», «Обережно: діти» тощо). Тож, він може існувати у формі слова або становити суму висловлювань і надфразних єдностей та ін.

3. *Специфіка підходів до вивчення тексту навіть у межах лінгвістики, що унеможлиблює вироблення якогось спільного тлумачення* [Селіванова: 492]. Виокремлюють *п'ять підходів* (З. Я. Тураєва):

– онтологічний, що відображає характер існування тексту та його статус;
– гносеологічний/когнітивний, який акцентує на характері відбиття об'єктивної дійсності в тексті (художній текст показує реальний світ в ідеальному світі естетичної дійсності). Отже, текст при такому підході розглядається як наслідок і спосіб пізнання;

– власне лінгвістичний, що спирається на мовне оформлення тексту;
– психологічний, орієнтований на сприйняття тексту;
– прагматичний, спрямований на характер відношення автора до дійсності та змістового матеріалу тексту.

4. *Звуження функції тексту до рівня складника комунікативного процесу чи його посередника.*

5. *Абсолютизація у складі дефініції певної категорії або кількох категорій тексту.* Часто дослідники обирають як основну якусь одну з текстових категорій, наприклад: *завершеність* (однак не всі тексти завершені через відкритість фіналу), *серійність* (властива не всім текстам), *цілісність*, *інтегративність*, *текстуальність*, *комунікативність* та ін.

Докладніше (з оглядом літератури) див.: [Селіванова: 492–493].

3. Поняття текстема. Окрему проблему лінгвістики тексту становить розмежування тексту як *інваріанта* й тексту як *актуалізованої одиниці мовлення*. Для її розв'язання використовується термін **текстема** (Н. М. Амосова, О. І. Москальська) на позначення *абстрактної інваріантної одиниці текстового рівня мовної системи*. Текстема має такі *характеристики*:

- власний тематичний зміст;
- композиція;
- добір лексико-фразеологічних, граматичних і стилістичних засобів;
- інтенційно-прагматичні особливості.

Існує ще інше розуміння текстеми. Наприклад, Вальтер Кох визначає її як *одиночку членування тексту, суму семантично та граматично з'єднаних висловлювань, якій уластиві єдність теми й особливий синтаксичний зв'язок складників*. Див. спеціально ще: [Koch 1969].

4. Типи відношень між текстами. Між текстами існують *синтагматичні* та *парадигматичні* відношення. **Парадигматичні** відношення детерміновані наявністю в текстах (сукупностях текстів) загальних формальних і змістових компонентів (згідно з В. А. Кухаренко). *Парадигмальні* ознаки текстом:

- літературний жанр;
- функціональний стиль;
- тема.

Синтагматичні відношення текстом і текстів мають двоїсту специфіку.

З одного боку, йдеться про *лінійний зв'язок текстів однієї текстеми, мовного жанру* в їхній динаміці. Наприклад, у європейській літературній традиції роман спочатку був просто розповіддю про кохання, але в пізніший період історії літератури роман стає окремим жанром, пор. роман у реалістичній літературі, постмодернізмі. Інша ілюстрація – *саги*, які спочатку були давньоісландськими оповідями про історію, життя скандинавських народів, героїчні вчинки їхніх героїв, королів. Але пізніше, наприкінці XIX – початку XX ст., сага міняє зміст, і в цю добу вона становить уже літературний твір іншого стилю про події, що не стосуються історії давніх данців, норвежців чи шведів. За звичай, «нові саги» – романи про життя сучасників письменників, історії, в яких простежуються елементи, спільні з давніми сагами, напр., епічність стилю, опис життя кількох поколінь однієї сім'ї, пор. «The Forsyte Saga» Джона Голсуорсі, «Vorkosigan Saga» Лоїс Буджолд або «Buddenbrooks: Verfall einer Familie» Томаса Манна (= «Будденброки. Історія загибелі однієї родини») про життя та занепад чотирьох поколінь багатой родини.

З іншого боку, йдеться про *лінійний зв'язок текстів ідіостиллю одного автора* (цикли, збірки, дилогії, трилогії, тетралогії, пенталогії; може матися на увазі ще основна тематика виступів адресанта на телебаченні, радіо), *однієї теми* (сільська проза, воєнна проза, наукові чи науково-популярні тексти на певну тему), *сюжету* (конфлікт поколінь, комплекс Електри, Едипів комплекс, комплекс Герострата, проблема малої людини), *однієї прагматичної спрямованості* (дитяча література, література для домогосподарок тощо). Докладніше див.: [Селіванова: 495].

Література

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава : Довкілля-К, 2008.

Koch W. A. Vom Morphem zum Textem – From Morpheme to Texteme. – Hildesheim : Georg Olms, 1969.

Лекція 4

Категорійна ієрархія тексту

(2 год.)

1. Проблема категорійної ієрархії тексту.
2. Типологія текстових категорій.
3. Домінанта в системі текстових категорій.

1. Проблема категорійної ієрархії тексту. Проблема виділення й класифікації категоріальних ознак тексту як багаторівневого, багатовимірного семіотичного й комунікативного явища досі не розв'язана. З огляду на прийняте в логіці тлумачення категорії як *«найзагальнішого фундаментального поняття, що відображає найістотніші, закономірні зв'язки та відношення реальної дійсності та пізнання»* **текстову категорію в**

лінгвістиці визначають як *надпарадигмальну інваріантну ознаку, що відтворює найбільш істотні особливості текстом й актуалізованих текстів* [Селіванова: 496].

Текстові категорії забезпечують функціонування тексту в системі дискурсу, соціумі й культурі як цілісного макрознака.

2. Типологія текстових категорій. З урахуванням єдності функціональної природи тексту виділяють такі текстово-дискурсивні категорії (докладно про кожну з них, із детальним оглядом літератури див.: [Селіванова: 499–516]):

Цілісність – категорія, що відтворює відносну закритість знакової системи тексту. Вона забезпечується *інтеграцією* всіх рівнів тексту, *синтезованою конденсацією* змісту та *сприйняттям тексту* як суцільного неперервного об'єкта. В основу цілісності покладено системність тексту.

Членованість. Зворотним боком цілісності тексту є можливість його *членування*. Отже, членованість – категорія, що полягає в різних способах поділу тексту: *графічному* (на слова, речення, абзаци, розділи та ін.), *композиційно-змістовому* (на змістові блоки, надфразні єдності, періоди, топіки), *комунікативному* (актуальне членування речень, надфразних єдностей), *когнітивному* (на пропозиції, предикатно-аргументні структури, фрейми, макропропозиції, макроструктури, епізодичні та ментальні моделі, сценарії та ін.).

Зв'язність – категорія, що опосередкує розгортання тем тексту, формування його інформаційного навантаження й забезпечує об'єднання всіх текстових рівнів для створення цілого та сприйняття й розуміння тексту адресатом. *Граматична зв'язність* полягає в узгодженні за родом, числом, відмінком, часо-видовими відношеннями, дейксисом й анафорою займенників, синтаксичними відношеннями тощо. *Семантична зв'язність* тексту забезпечується узгодженням сем (елементів значення). Механізм семантичної зв'язності працює завдяки:

– повтору спільних сем у сполучуваних словах;

– динаміці сем в разі метафоризації чи мерехтливого значення.

Інформативність – категорія, що втілює ступінь взаємодії між планом тексту (вербальним та імпліцитним) й авторською та читацькою свідомістю. Саме так, оскільки інформаційний план тексту експлікується (стає прозорим для розуміння) в процесі інтерпретаційної діяльності адресата, який має витлумачити смисл, закладений в текст його автором.

Модальність – категорія, що втілює відношення змісту висловлювання до дійсності (об’єктивна модальність) або ставлення мовця до сказаного ним самим (суб’єктивна модальність різних видів).

Референційність – категорія, що відображає кореляцію породженого авторською свідомістю текстового світу з реальною дійсністю, її подіями, ситуаціями, фактами, предметами й діючими особами.

Антропоцентричність. В дискурсивному просторі вона розщеплюється на адресата й адресанта, звідки категорії *адресатності* (спрямованість тексту на адресата) й *адресантності* (трансформація в тексті стереотипів, цінностей, емоцій його автора).

Інтерактивність – суб’єктно-об’єктно-суб’єктна взаємодія адресанта й адресата. Інтерактивність виражається в опорі на семіотику тексту, наміри, стратегії, тактики комунікації та програму адресованості повідомлення.

Інтертекстуальність – наявність у тексті слідів (явних та імпліцитних) інших текстів.

3. Домінанта в системі текстових категорій. Питання *домінанти* з-поміж текстових категорій оцінюється по-різному. Домінанту часто ототожнюють із ядерною ознакою тексту, яка би відрізняла його від не-тексту.

Ерхард Агрикола визначає головну ознаку тексту як *тему, що є поняттєвим ядром і конденсує й узагальнює зміст тексту*. Проте тему часто мають і висловлювання або надфразні єдності, які, власне, інтегруються завдяки спільності теми. До того ж, згідно з Р. Харвегом, текст може бути моно- та політопічним, тобто здатний мати один або більше потенційних тематичних фокусів чи аспектів повідомлення.

Російські та вітчизняні лінгвісти на роль головної (домінанти) висували такі категорії тексту:

інформативність (за С. О. Васильєвим), що властива й нетекстовим одиницям мови та фрагментам, на які членується текст;

концепт як головну ідею твору (за В. А. Кухаренко);

комунікативність як здатність слугувати ефективною предметно-знаковою основою розгортання комунікації в систему повного тричленного складу (суб'єкт → об'єкт → суб'єкт), здатність забезпечувати бажаний результат соціальної взаємодії мовленнєвими засобами (за Є. В. Сидоровим). Вона притаманна й дискурсу загалом і діалогічним єдностям.

Загалом же спроби визначити головну текстову категорію (ознаку), як і спроби дефініції тексту, вважаються малоперспективними через абсолютизацію одного з аспектів або типів тексту.

Література

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава : Довкілля-К, 2008.

Лекція 5

Імпліцитний план тексту та підтекст

(2 год.)

1. Імпліцитність.
2. Імпліцитний план повідомлення та підтекст.
3. Вияви імплікації в тексті.
4. Механізм задіяння імплікації.

1. Імпліцитність. Із погляду когнітивної лінгвістики *імпліцитність* – прихований смисл, формально не виражений, проте встановлюваний завдяки мовній компетентності, знанням про світ і вже наявних у тексті (контексті) повідомлень (А. А. Масленникова). Фактично без вихідних даних про предмет

повідомлення (культурного тла, ерудиції) часто неможливо розв'язати лексичну та структурну неоднозначність, відтворити необхідні для розуміння тексту логічні зв'язки. Таким чином, **імпліцитність у широкому розумінні – взаємодія лінгвального й екстралінгвального (загальний зміст прихованого значення повідомлення й значимого фону мовлення)**. Це приховане, опосередковане вираження якогось значення.

Із суто формального, «технічного» боку *імпліцитність* часто – результат пропуску окремих компонентів чи ланок у структурі повідомлення (семантичний еліпсис). Однак пропуск компонентів повідомлення не призводить до порушення зв'язку між його компонентами, не змінює його структуру. Навпаки, він надає тексту додаткового смислового навантаження, і саме тому ознаки імпліцитності ми знаходимо в творах різних художніх жанрів: тут додатковий смисл (імплікація) через завдання, які ставить автор, не може бути виражений прямо, формально, натомість, реалізується через недосказаність, натяк, апеляцію до культурних знань реципієнта, до контексту, до ситуації.

У загальнолінгвістичному сенсі імпліцитний характер повідомлення відображає *асиметрію форми й змісту, тобто невідповідність смислового обсягу висловлювання його формі*.

2. Імпліцитний план повідомлення та підтекст. Не вся інформація, що міститься в тексті, є експліцитною – явною. Окрім явного, прозорого змісту, в повідомленні часто наявний підтекст, який містить завуальований, неявний зміст. **Імпліцитний (неявний, прихований) зміст висловлювання (підтекст) – зміст, який прямо не втілений у нормативних лексичних і граматичних значеннях мовних одиниць, які складають висловлювання, але витікає з висловлення при його сприйнятті.** Отже, підтекст – елемент чи план тексту, який не виражається словесно чи синтаксично, проте мається на увазі з огляду на контекст, фонові знання реципієнта чи ситуацію. Підтекст може існувати також у формі алюзії чи натяку.

Види імпліцитних смислів висловлювання:

- 1) імплікація;
- 2) підтекст;
- 3) алюзія;
- 4) пресупозиція;
- 5) затекст (корелят підтексту).

Імпліцитні значення – важливий інформаційно змістовний компонент словесної комунікації, який доповнює та видозмінює експліцитні (явні, виражені) значення в мовленні. Існують три основні джерела імпліцитних «розширень» і модифікацій смислу:

- 1) компресія мовного вираження та мислительних операцій;
- 2) моделювання;
- 3) імплікація.

3. Вияви імплікації в тексті. Імплікація у повідомленні може вводиться в різний спосіб.

1. Лакуна в тексті як імплікація певного факту: *«Чим більше я бачу людей, тим сильніше я захоплююсь собаками» (М. де Севиньє «Листи»)*. Фраза видається дивною, оскільки факти, про які повідомляє автор, ніби не мають нічого спільного, аби між ними існувала якась залежність. Проте читач намагається знайти сенс у сказаному через пошук пропущеної ланки – неназваного третього факту, чогось на зразок *«... тим більше я знаходжу в них недоліків»*, тобто *«Чим більше я бачу людей, [*тим більше я знаходжу в них недоліків, а тому] тим сильніше я захоплююсь собаками»*.

2. Абсолютна неможливість сказати щось істотне, що би відповідало комунікативній ситуації та темі розмови, звідки відчуття неможливості подальшої бесіди. Наприклад, фраза *«А в Африці, мабуть, уже почалися зливи, і це – щось страшне ...»*, яка прямо не стосується теми розмови і чіпляється лише за згадане мимохідь слово *Африка*, однозначно дає зрозуміти про вичерпаність теми розмови чи відсутність бажання її вести у одного з комунікантів, який розуміє, що просто так її завершити було би нечемно.

3. Натяк. Наприклад, питальне за формою речення може бути *твердженням, докором, спонуканням*, а розповідне – *проханням* чи *наказом*, хоч лексично і синтаксично це ніяк не виражається, а лише мається на увазі з огляду на ситуацію, рівень знань комунікантів, їхній культурний рівень. Пор.: *«Черговий, чому сміття в коридорі?»*, яке дорівнює *«Приберіть у коридорі»*, або *«У шафі – не мої речі»* = *«Приберіть чужі речі»*.

4. Алюзія. Фактично – це той самий натяк, який апелює до культурних знань реципієнта, його ерудиції, пор.: *«Не хочеш заробляти приватними уроками – твій вибір. Але як скрутно стане, то будеш ти шукати потенційних учнів вечорами, як ту червону руту»*. Сполучення слів *червона рута* і слово *вечір* прямо ніяк не пов'язані з повідомленням, а відсилають до популярної пісні В. М. Івасюка «Червона рута», де був рядок *«Червону руту не шукай вечорами»*.

4. Механізм задіяння імплікації. Отже, *імплікація* – *прихований фон спілкування, який формується імпліцитним планом висловлювання*. Імпліцитна інформація – інформація, яку автор повідомлення має на увазі, проте виражає опосередковано. Тобто йдеться про *невідповідність сказаного чи написаного почутому чи прочитаному*. Цю приховану, неявну інформацію має сприйняти реципієнт-читач чи слухач. Механізм задіяння імпліцитного плану оповіді полягає в тому, що **адресант** прямо не повідомляє про свої наміри, а лише натякає про них, викликаючи в **адресата** потрібні для «правильного» сприйняття асоціації, спонукаючи його встановити необхідні причинно-наслідкові зв'язки. Таким чином реципієнт дешифрує повідомлення і робить необхідні автору повідомлення висновки з опорою на підтекст і власні фонові знання.

Наприклад, вплив через імплікацію досягається завдяки синтаксичним конструкціям на зразок *«Ви, звісно, знаєте закон Ньютона? А хто такий Ньютон?»* або *«Всі знають, що відомий французький письменник ...»*, де наявні деякі елементи, які слугують актуалізаторами імпліцитної інформації, тобто через них автор-адресант здійснює вплив на читача/слухача-адресата.

Перший приклад ілюструє вплив із боку синтаксису через звернення до реципієнта. Вплив посилюється завдяки модальному слову *звісно*, яке слугує прихованим засобом переконання: мається на увазі, що *Ньютона знають усі*, і це істина в кінцевій інстанції, тож і адресант не може не знати, хто такий Ньютон.

Другий приклад оперує фразою *всі знають*, також здійснюючи вплив на реципієнта-адресата: оскільки займенник *всі* тут дорівнює *переважна більшість*, то *всі* – це авторитет, а значить, у висловлюванні автора не можна сумніватися.

Лекція 6

Проблеми інтерпретації тексту

(2 год.)

1. Рівні сприйняття тексту.
2. Лексична семантика і контекст.
3. Співвідношення частин мови в тексті.
4. Структурно-композиційні особливості тексту.

1. Рівні сприйняття тексту. Інтерпретація, наприклад, художнього тексту передбачає врахування трьох рівнів його сприйняття. Ці рівні певною мірою відповідають трьом типам текстового змісту. На **першому рівні** сприймається експліцитний зміст, тобто явний, прозорий для реципієнта смисл, який лежить на поверхні. На **другому** – імпліцитний зміст, тобто, власне, підтекст (глибинний смисл), формально (граматично, лексично) не актуалізований. На **третьому** – естетичний, уластивий творам мистецтва зміст, що впливає на почуття прекрасного в людині (естетичне почуття).

Усі *мовні засоби* (різних мовних ярусів!), які допомагають донести до реципієнта імпліцитний та естетичний елементи текстового змісту, становлять систему. Умовно вони поділяються на дві групи:

- 1) засоби, пов'язані з якісними характеристиками мовних одиниць;
- 2) засоби, пов'язані з кількісними відношеннями мовних одиниць у тексті.

Якісні (парадигматичні) характеристики зумовлюють вибір одиниці з ряду однорідних, тобто апеляцію до парадигматичних зв'язків мовної системи. Про якісні характеристики доцільно говорити у таких випадках:

- 1) коли одиниця має функціонально-стильове чи емоційно-експресивне забарвлення, обмежується галуззю використання чи належністю до пасивної частини словника тощо;

- 2) коли одиниця не існує в системі мови, а створюється автором (звісно, відповідно до законів мовної системи). Йдеться про неологізми чи okazіоналізми, з-поміж яких існують не лише лексичні, але й фонетичні, морфологічні, синтаксичні;

- 3) коли одиниця дістає нового, переносного (фігурального) значення.

Кількісні (синтагматичні) характеристики властиві лінійним відношенням мовних одиниць, які повторюються в тексті. При чому може йтися про повторення як самих одиниць, так і їхніх значень (лексичних і граматичних):

- 1) на *фонетичному рівні* це – алітерація, асонанс;

- 2) на *лексичному* – використання синонімів, антонімів, омонімів, паронімів;

- 3) на *морфологічному* – переважне використання слів якоїсь частини мови чи однакових граматичних форм;

- 4) на *словотвірному* – використання афіксів певної словотвірної категорії з певним значенням (абстрактним, квалітативним – демінутивним чи аугментативним тощо);

- 5) на *синтаксичному* – переважне використання конструкцій певного типу чи просто часте повторення слів, словосполучень, речень.

2. Лексична семантика і контекст. Переважна більшість слів у тексті вживається з якимось одним із відомих носіям значень. Однак трапляються

випадки використання лексем в особливих авторських значеннях (*індивідуально-авторська семема*). Річ у тім, що *семантична структура* слова це:

- 1) *ядро*, в якому сконцентровано основний зміст лексичної одиниці;
- 2) додаткові, *конотативні «нашарування»*: а) стилістичне забарвлення (функціональне чи емоційно-експресивне); б) особлива маркованість (напр., обмеженість уживання через різні причини); в) певні асоціації, які слово викликає в носіїв мови.

Відповідно, в мовленні найчастіше зазнають змін саме додаткові відтінки семантики і перед усім – експресивне забарвлення та асоціативні зв'язки. Ядро загалом лишається незмінним.

В художніх і публіцистичних текстах слова набувають особливої семантики, повністю зрозумілої лише в контексті цілісного твору певного автора. Наприклад, слово *підліток* у однойменному романі Ф. М. Достоєвського вжито не в усім відомому соціально-термінологічному значенні 'представник певної вікової групи суспільства', а як 'паросток нової генерації молоді з системою цінностей, яка докорінно відрізняє її від системи цінностей попереднього покоління'. Але зрозуміти це можна, лише прочитавши весь роман.

Далі як приклад пор. ще рядки вірша:

*«Нехай живуть майстрів Невідомих полотна,
Як лампади на честь Невідомих солдат».*

Тут *невідомі майстри* – художники, витвори яких безсмертні, як і безсмертні герочні вчинки *невідомих солдат*.

В інших випадках семантика слова справді контекстуальна, оскільки виникає одноразово й більше не повторюється (*орбіти співробітництва, парламентський хор*). Тож, подібне значення спричиняє експресивний вжиток слова, бо все незвичне є виразним. Інколи автор через контекст розкриває семантику слова, і тоді зі сказаного читач розуміє, про що йдеться. Показником незвичності лексичної семантики може бути валентність слова,

тобто здатність сполучатися з іншими словами. Розширення обмеженого спектру валентності лексеми призводить до утворення незвичних сполучень слів, у межах яких виникають переносні значення.

3. Співвідношення частин мови в тексті. Таке співвідношення зумовлюється різними чинниками, а саме:

- спільністю типу мовлення (оповіді, опису чи міркування);
- спільністю стилістичної орієнтації твору на розмовне чи книжне мовлення;
- змістом тексту;
- особливостями індивідуального стилю автора (хтось уживає багато дієслів, а деякі письменники особливого значення надають прикметникам).

Залежно від вибору автором тієї чи тієї частини мови як головної текст набуває певних, потрібних творцю, експресивних і смислових відтінків. Стилiстичний «нейтралітет» тримає *іменник* через те, що він називає предмет оповіді, слугуючи основою повторення тексту. Найчастіше іменники складають близько 40% усіх слів самостійних частин мови. Щоправда, варто відзначити, що надмірне вживання іменників має на меті створення певних ефектів, деталізацію викладу тощо.

Більш виразними вважаються прикметники та дієслова. *Прикметники* допомагають зосередити увагу читача на ознаках предмета оповіді. Текст, насичений прикметниками, за звичай, має книжну специфіку, характеризується більшою емоційністю, оскільки прикметники часто називають якість не об'єктивно, а характеризують її суб'єктивно, тобто показуючи ставлення до якості автора чи персонажа.

Дієслова акцентують на дії, тому текст, перевантажений ними, є динамічним і, відповідно, експресивним.

Дієприкметники та *дієприслівники* властиві книжному мовленню, тож, здатні створювати враження ускладненості тексту, належності його науковому чи діловому (адміністративно-канцелярському) стилям. Саме тому вони часто вживаються як засоби надання тексту офіційно-ділового характеру або ж як

прийом створення комічного ефекту. Однак між ними існує важлива для текстового аналізу різниця:

– дієприкметники, будучи близькими до прикметників (позначають ознаки предметів за дією), надають тексту статичності, знижуючи його експресивність;

– дієприслівники (позначають додаткову дію), разом із дієсловами дії, роблять текст лаконічним, збільшуючи рівень його експресивності.

4. Структурно-композиційні особливості тексту. Текст не є просто набором речень, розташованих відповідно до реальної послідовності дій чи подій, які описуються. Будуючи текст, автор прагне втілити зміст у належну йому форму. Принагідно до композиції йдеться про розташування мовних одиниць відповідно до їхньої здатності вираження смислу й впливу на читача-реципієнта. В цьому допомагає поняття мовної симетрії, що має різні вияви. Аналіз усіх рівнів тексту передбачає увагу до повторення в ньому елементів різного роду: синонімів, антонімів, омонімів, лексем, що мають однакове стилістичне забарвлення (різне забарвлення означало б асиметрію). Аналіз синтаксису тексту переводить роботу з ним на інший рівень.

При аналізі композиції тексту потрібно встановити:

- а) з яких речень він складається (простих чи складних);
- б) що становить структура цих речень.

Ці характеристики тексту багато в чому зумовлюють інтонаційну схему тексту, рівень його експресивності та семантичної однорідності.

Потрібно знати, що синтаксичною одиницею, більшою за речення, є **складне синтаксичне ціле**. Під час аналізу цієї одиниці часто у фокус потрапляють формальні зв'язки та смислові відношення між її частинами. Власне, складне синтаксичне ціле вважається свого роду мікротекстом. Типи зв'язку між його складниками – *паралельний і ланцюжковий*. Подібна організація властива й текстам, що складаються з кількох складних синтаксичних цілих.

При **паралельній побудові** виразність тексту виникає через те, що встановлення чітко не визначених (лексично, граматично) відношень між окремими реченнями – завдання читача, який мусить сприймати текст творчо, здогадуючись, чому автор подає об'єкти опису саме в такій послідовності, які зв'язки між ними автор устанавлює.

Виразність при **ланцюжковій побудові** спричиняється, навпаки, тим, що відношення між феноменами чітко виділені, їхня взаємозалежність лежить на поверхні, часто трапляються повторення, що мають самостійну значимість.

Експресивність структури тексту часто досягається завдяки стилістичним фігурам, побудованим шляхом особливого розташування одиниць у реченні чи складному синтаксичному цілому. Інколи весь текст становить одну стилістичну фігуру – *період*.

Лекція 7

Методи дослідження тексту

(2 год.)

1. Контекстуально-інтерпретаційний метод.
2. Метод діалогічної інтерпретації.
3. Метод когнітивного картування.
4. Метод наративного аналізу.

1. Контекстуально-інтерпретаційний метод. Лінгвістичний аналіз тексту як складного феномена вимагає від дослідника розгляду всіх текстотвірних чинників, аналізу засобів зв'язності в тексті й урахування всіх текстових категорій, тобто *інформативності, цілісності, членованості, зв'язності, модальності* та ін. (спеціально про них див. вище). За потреби окрему увагу приділяють часовим і просторовим категоріям, образу автора і способам його представлення в тексті та виокремленню ідеї тексту.

Такий широкий діапазон одиниць, категорій, чинників можна охопити (і зробити певні висновки) шляхом застосування відповідних методів, кожен із яких використовується залежно від завдань аналізу й текстового матеріалу.

Контекстуально-інтерпретаційний метод – процедурна схема тлумачення закладеного в тексті інформаційного потенціалу, мети, яку поставив автор, його стратегій впливу на читача-адресата. **Завдання** цієї процедури:

- а) встановити статус тексту щодо інших текстів;
- б) визначити культурну вагу тексту в соціокультурному контексті;
- в) реконструювати авторський задум, його мотивацію та цілі створення тексту щодо його рецесії читачами.

Перш ніж удатися до характеристики етапів аналізу, визначимося з терміном *контекст*. Отже, **контекст** – *фрагмент тексту, який містить обрану для аналізу одиницю і який є достатнім для визначення її семантики, яка не суперечить загальному смислу тексту* (І. Г. Торсуєва). Кількість контекстів у тексті залежить від кількості його одиниць: кожній одиниці відповідає свій контекст. Наприклад, у рекламному тексті *«Набридло платити за зайву електроенергію? Купуйте електрочисильник «день/ніч» і заощаджуйте гроші!»* для зайву електроенергію контекстом є *«Набридло платити за»*, для набридло контекст – *«платити за зайву електроенергію»*, для електрочисильник *«день/ніч»* контекст – *«Купуйте ... і заощаджуйте гроші»*, для купуйте контекст – *«електрочисильник «день/ніч»»* тощо.

Аналіз проводиться в **два етапи**. На *першому етапі* (контекстуалізація) виявляється безперевний контекст, у якому розвивається тема оповіді чи об'єкт зображення (концепт). Тож, на цій стадії аналізу потрібно взяти до уваги такі елементи, як:

- контексти породження тексту, а саме: світогляд автора, його вокабулярій, відповідність світогляду, цінностей і багатства мови автора культурі суспільства, яке він зображає;

– передбачувана рецепція читача, тобто його здатність сприйняти й зрозуміти ідею тексту. Це залежить від того наскільки близькі світогляд, цінності, вокабулярій автора й читача;

– комунікативний контекст;

– макроконтекст – оточення одиниці аналізу, що дозволяє встановити функцію цієї одиниці в тексті як цілісному конструкті;

– мікроконтекст – мінімальне оточення одиниці, в межах якого вона реалізує своє значення у текстовому фрагменті із додатковим кодуванням – асоціаціями та конотаціями.

На *другому етапі* (інтерпретація) здійснюється розгляд частин тексту на шляху до його цілісності, тобто «від розгляду значення окремих речень, надфразних єдностей, абзаців, розділів глав і т. ін. до аналізу змісту всього твору» (О. М. Мороховський).

2. Метод діалогічної інтерпретації. Цей метод становить процедурну схему аналізу тексту як знакового посередника між автором і читачем. Він ураховує екстралінгвальні чинники текстової комунікації й інтегративний принцип діалогічності. Методика розроблена О. О. Селівановою на основі концепції «діалогічності гуманітарного пізнання» М. М. Бахтіна [Селіванова: 533]. Назвемо **аспекти діалогічності**:

– *гносеологічний* передбачає урахування співвідношення:

а) світогляду автора й зображуваного ним буття;

б) світогляду читача й буття, яке він сприймає з прочитаного тексту;

в) тексту й відображеного в ньому буття;

– *мовний* показує здатність творця тексту вирватися з лещат мовних стереотипів і створити свою мову опису;

– *культурно-історичний* показує зв'язки тексту, особистості автора як носія певних культурних цінностей, а також культури (в тому числі культури написання текстів), у рамках якої створювався текст і формувалася сам автор;

– *комунікативний* передбачає акцент на інтерактивній взаємодії автора з адресатом, для впливу на якого створено текст;

– *текстовий* виявляє специфіку (діалог) співвідношення персонажів тексту з авторською функцією.

Етапи процедури.

На *першому етапі* визначається кореляція аналізованого тексту з іншими текстами (тобто належність його до певного жанру, типу текстемі), інвентаризуються його структурні, стилістичні, функціональні ознаки.

На *другому етапі* встановлюється місце тексту в доробку автора, інтерпретується (швидше, моделюється) авторський задум і його наміри.

На *третьому етапі* встановлюються прояви діалогу тексту з особистістю адресата-читача, характеризується значимість тексту для часу, в який він був створений.

На *четвертому етапі* розглядається кореляція текстового змісту з відображеним у ньому буттям через виявлення збігів описаних у тексті подій, створеного світу з реальними подіями, фактами світу, в якому живе автор.

На *п'ятому етапі* досліджується відповідність тексту зі знаковим простором культури, всередині якої він був створений. На цій стадії до аналізу залучаються інші тексти, що належать до того самого культурного кола, що й основний об'єкт аналізу.

На *шостому етапі* реконструюється текстовий концепт, описуються тематичні макроструктури, характеризуються мовні засоби концептуалізації, глибинні смисли тексту.

На *сьомому етапі* здійснюється обґрунтування основних текстових категорій і мовних засобів їхньої репрезентації.

Докладніше про етапи див.: [Селіванова: 534–536].

3. Метод когнітивного картування. Цей метод застосовується для моделювання (моделювання саме по собі є лінгвістичним методом) змістового плану тексту, який інтерпретується. В процесі аналізу текстовий зміст розглядається з позицій гіпотез, узагальнень імовірнісного типу, які потребують доведення, уточнення чи спростування через:

– аналіз мовного матеріалу;

– реконструкцію імпліцитного (неявного, прихованого) плану змісту (через увагу до лексики, синтаксичних особливостей тексту).

Текстопородження, його розуміння й ідейно-змістова, культурно-семіотична інтерпретація становлять комплексний психологічний процес, підпорядкований багаторівневій динамічній «програмі» (В. А. Бухбіндер, Є. Д. Розанов). Відтворення цієї програми через когнітивне моделювання у формі карти-схеми становить завдання дослідників тексту.

Отже, **когнітивна карта** (термін Е. Толмена) принагідно до тексту – *інформаційна модель повідомлення, яка містить ментальний відбиток (образ) знайомого адресанту й адресату просторового оточення чи схему звичайних ситуацій культурної взаємодії, типових для суспільства певної історичної доби. Йдеться про суб'єктивну картину з просторовими й культурними координатами, в якій локалізовані окремі об'єкти, які сприймають автор і читач.*

Така карта створюється й зазнає змін завдяки активній інтеракції суб'єкта з довкіллям. Когнітивні карти можуть мати різний рівень узагальнення, масштабності й організації (*карта-огляд, карта-дорога* тощо) залежно від того, наскільки детально в них показані просторові відношення, реперні точки, точка відліку.

Метод був запропонований Р. Аксельродом для аналізу текстів політичного спрямування, зокрема для розуміння причинно-наслідкових зв'язків у їхній структурі. Його призначення – моделювати мислення політиків, щоби встановити чинники, які впливають на прийняття ними рішень (інтереси, очікувані реакції, уподобання, дерево цілей) і таким чином прогнозувати їхню поведінку [Structure of Decision 1976; Почепцов 1999; Селіванова: 538–541].

Різновиди когнітивної карти:

жорсткий, який береться безпосередньо з тексту;

м'який, в якому відбиті думки експертів про наявну (в політиці) ситуацію чи проблему.

4. Метод наративного аналізу. Визначимося з терміном: *наратив* – зв'язна оповідь, яка містить факти та події. Наратив має власну специфіку:

- 1) персонажі та події в історії можуть бути вигаданими;
- 2) елементи наративу поєднані причинно-наслідковим зв'язком;
- 3) в основу оповіді покладено цілісний сюжет;
- 4) у наративі має чітко простежуватися думка автора, яка досить часто становить «мораль» оповіді.

Отже, принагідно до наративного аналізу йдеться про *дослідницький підхід, у фокусі якого – історії, розказані не професійним письменником чи журналістом, а звичайними людьми*. Відповідно, він спрямований на інтерпретацію оповіді з акцентом на часовій послідовності, яку встановлює оповідач, говорячи про своє життя та події, свідком яких він був (О. А. Леонтович). **Об'єкт аналізу** при цьому – зв'язок описових засобів і загального осмислення оповідачем його історії. При застосуванні процедури нарративного аналізу доцільно ставити питання про те, **яким чином** розповідний текст структуровано і **чому він** саме так побудований. Отже, аналіз дає можливість зрозуміти, як оповідач презентує себе та свій досвід (для себе та інших) у тексті.

Предмет аналізу – розказана історія чи оповідь із погляду способів упорядкування досвіду оповідача в послідовний ланцюг подій (за Ж. В. Пузановою та І. В. Троцук).

Характеристики тексту, на які зорієнтований нарративний аналіз (за В. Лабовим і Д. Валецки):

- інформаційна значимість (важливість, актуальність);
- ступінь достовірності (наскільки можна довіряти);
- каузальність (причинно-наслідковий зв'язок подій);
- (як результат) схвалення чи несхвалення аудиторією уявлень оповідача про світ, який він описує;
- об'єктивність (рівень оцінки подій);

Провідні підходи до аналізу нарративного матеріалу:

1) синтагматичний (в його основу покладено праці В. Я. Проппа), який передбачає врахування послідовності розвитку наративного сюжету з увагою до ланцюга описаних подій, тем і мотивів;

2) парадигматичний (сягає ідей К. Леви-Стросса), зосереджений на оцінці вибору стилістичних засобів оформлення розповіді та добору прагматичних рис соціо-культурного контекста, в якому наратив виник.

Напрями наративного аналізу за Катрін Ріссман [Riessman: 2005]:

– *тематичний аналіз* сфокусований на тому, що говориться, а не як, у який спосіб говориться;

– *структурний аналіз* зосереджений на тому, як ведеться оповідь;

– *інтераційний аналіз* спрямований на розгляд діалогу між оповідачем і слухачем, які разом створюють смисли;

– *перформативний аналіз* зорієнтований на дослідженні наративу як дії та процесу.

Література

Почепцов Г. Г. Теорія комунікації: 2-ге вид. доп. – Київ : Київський університет, 1999.

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. – Полтава : Довкілля-К, 2008.

Riessman C. K. Narrative Analysis // Narrative, Memory & Everyday Life. – Huddersfield : University of Huddersfield, 2005.

Structure of Decision: The Cognitive Maps of Political Elites. Edited by *Robert Axelrod*. – Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1976.

Питання для самоконтролю

1. Які аспекти діалогічності виділяють у лінгвістичній літературі?
2. За якими напрямками здійснюється наративний аналіз?
3. В чому полягає метод наративного аналізу?
4. Яке значення в лінгвістиці тексту має термін *period*?
5. Що вивчає текстологія?

6. Які існують типи зв'язку між частинами складного синтаксичного цілого?
7. З якими науковими школами пов'язане становлення лінгвістики тексту?
8. На які характеристики тексту зорієнтовано наративний аналіз?
9. Скільки етапів передбачає процедура методу діалогічної інтерпретації?
10. Хто ввів у науковий обіг термін *лінгвістика тексту*?
11. Які різновиди когнітивної карти виділяють у літературі?
12. Яке значення в лінгвістиці тексту має термін *складне синтаксичне ціле*?
13. Яка частина мови є стилістично нейтральною в тексті та чому?
14. Що таке *когнітивна карта*?
15. Завдяки якій частині мови стає можливим акцент на характеристиках предмета оповіді?
16. Яке значення терміна *наратив*?
17. В чому полягає різниця між парадигматичними та синтагматичними характеристиками тексту?
18. Які основні підходи до розгляду наративного матеріалу?
19. Дайте визначення терміна *контекст*.
20. В чому полягає метод діалогічної інтерпретації?
21. Скільки існує рівнів сприйняття тексту?
22. Яке призначення контекстуально-інтерпретаційного методу?
23. Які компоненти семантичної структури слова виділяють у науковій літературі?
24. В чому полягає метод когнітивного картування?
25. Яка частина мови підкреслює динаміку тексту?
26. Дайте визначення терміну *імплікація*.
27. Назвіть види імплікаційних смислів.
28. Дайте визначення текстовій категорії.

29. Що таке текстема?
30. Перелічіть характеристики текстем.
31. Що таке *підтекст*?
32. Які існують вияви імплікації в тексті?
33. Назвіть текстові категорії.
34. Дайте визначення терміну *домінанта*.
35. Схарактеризуйте відношення між текстемами.
36. Чим зумовлена проблематичність лінгвістичного визначення тексту.
37. Що таке модель ситуації?
38. Які існують напрями вивчення тексту?
39. Назвіть одиниці членування тексту.

Лекція 8

(4 год.)

1. Поняття дискурсу в сучасній лінгвістиці. Об'єкт і предмет дискурсології.
2. Дискурсивні характеристики.
3. Дискурс-аналіз.
4. Конверсаційний аналіз.
 - 4.1. Мета.
 - 4.2. Об'єкт і предмет.
 - 4.3. Комунікативний хід.
 - 4.4. Матриця опису діалогу.
5. Спільні риси конверсаційного аналізу й дискурс-аналізу.
6. Критичний дискурс-аналіз.

1. Поняття дискурсу в сучасній лінгвістиці. Одним із перших у мовознавстві, хто надав слову *дискурс* спеціалізованого термінологічного значення, був видатний французький учений Еміль Бенвеніст. У французькій лінгвістиці *дискурс* дорівнював *мовлення* загалом, тоді як Е. Бенвеніст ужив *le*

discours для позначення суб'єктивного мовлення спікера-адресанта, таким чином протиставивши його об'єктивній оповіді *récit*. Аби підкреслити суб'єктивність мовленнєвої дії, він використовує ще більш точний термін *instance de discours = мовленнєвий акт, акт мовлення*, акцентуючи на протіканні, процесуальності акту мовлення. Запропонована ним термінологічна інновація затребувана й нині, оскільки в сучасному розумінні **дискурс** – це складне явище комунікативної культури, фактично – зв'язний текст у сумі з екстралінгвальними (прагматичними, соціокультурними, психологічними, емоційними) чинниками, які впливають на його вироблення та сприйняття. Отже, це – текст із погляду ситуації спілкування, мовлення «занурене в життя», а тому термін *дискурс*, на відміну від терміна *текст*, не вживається щодо давніх текстів, зв'язки яких із життям безпосередньо не встановлюються.

Відповідно до сказаного, «ядром» дискурсу є текст (мовний феномен) у паралінгвістичному супроводі (міміка, жести, пантоміміка), який виконує функції залежно від ситуації й завдань спілкування. Це означає, що дискурс має розглядатися відповідно до форм життя – бесіди (діалогу) різних видів, лекції, репортажу, інструктажу та ін. А «життєвий» контекст дискурсу моделюється у формі *фреймів* – типових ситуацій або *сценаріїв*, завдяки яким ситуації розвиваються.

Проте існують інші значення терміна *дискурс*, які ми нижче представимо, поділивши їх на три групи.

Перша:

- 1) внутрішньо організована послідовність мови;
- 2) стиль вербального спілкування;
- 3) зразок мовленнєвої поведінки в межах певної галузі спілкування.

Друга:

1) комплексна комунікативна одиниця з уласними структурно-семантичними характеристиками. Якщо дискурс завершено, то йому властиві

зв'язність, цільність, завершеність, автосемантия (розв'язання всіх питань референції всередині тексту). Аби зрозуміти дискурс, адресату достатньо використовувати синтаксис і семантику мови, якою дискурс створений;

2) саме висловлювання й ті когнітивні настанови, які зумовлюють зміст і форму висловлювання.

Третя:

1) мовленнєва практика як інтерактивна діяльність учасників спілкування для встановлення та підтримання контакту, емоційного й інформаційного обміну (В. І. Карасик);

2) замкнута в системі «суб'єкт → об'єкт → суб'єкт» комунікативна подія, учасники якої взаємодіють через текст як знаковий посередник;

3) комунікативне явище, яке охоплює власне акт створення тексту та відображає його залежність від суми екстралінгвальних обставин і чинників – знань про світ, думок, настанов і цінностей мовців.

Як бачимо, *перший* тип дефініцій зосереджений на мовно-мовленнєвому аспекті зазначеного феномена, *третій* акцентує на його комунікативній природі (дискурс як акт спілкування) та функціях у спілкуванні, а *другий* тип визначень є перехідним від першого до третього, оскільки тут підкреслюються як власне мовні, мовленнєві особливості дискурсу, так і його специфіка як продукту спілкування. Всі визначення мають право на існування в парадигмі дискурсології, і кожне є затребуваним під час роботи з різними типами дискурсу. Множинність дефініцій тут – не показник хиткості теоретичної бази відповідного напрямку мовознавства, а радше – ознака складності самого об'єкта. Його багатовимірність і багатоаспектність унеможливають універсальність будь-якого визначення, натомість застосування тієї чи тієї дефініції має бути зумовленим конкретними завданнями аналізу дискурсу.

Проблеми дискурсу лежать у площині окремого напрямку мовознавства – **дискурсології**. Дискурсологія (або *аналіз дискурсу*) –представлена методологічно й концептуально різноманітними течіями лінгвістики, зорієтованими на всебічний опис і характеристику мовленнєвої взаємодії

людей у специфічних (екстраординарних) і звичайних комунікативних ситуаціях із урахуванням соціальних, культурних, когнітивних, психологічних, етнічних та ін. чинників. Відповідно, **об'єкт** дискурсології – різноманітні дискурсивні практики мови, а її **предмет** – організація дискурсу як продукту комунікативної культури.

2. Дискурсивні характеристики. Дискурсивні характеристики залежать від типу дискурсу (науковий, естетичний, політичний, театральний, газетний, фольклорний, бізнес-дискурс, правовий, документальний тощо). *Типи дискурсу зумовлені* етнографічними, психологічними і соціокультурними правилами та стратегіями породження й розуміння мовлення в різних ситуаціях. Цей комплекс ментальних процесів у дискурсі визначає:

- необхідний темп мовлення;
- ступінь зв'язності (каузальності) мовлення;
- співвідношення загального та конкретного;
- співвідношення нового й уже відомого;
- співвідношення суб'єктивного й загальновідомого;
- співвідношення експліцитного (вираженого, явного) й імпліцитного (прихованого, неявного);
- рівень спонтанності дискурсу;
- вибір мовних засобів для досягнення комунікативної мети;
- фіксацію погляду спікера.

Далі наведемо основні характеристики, властиві різним типам дискурсу.

2.1. Зв'язність (кожен текстовий елемент дискурсу залежить від решти елементів тексту).

2.2. Цілісність (зовнішньотекстовий чинник, який, зокрема, оцінюється з позицій знань слухача та читача).

2.3. Намір або **інтенція** (усвідомленість спікером власних прагнень при вимові повідомлення, його побудові).

2.4. Прийнятність (послідовність речень може бути текстом лише тоді, коли адресат вважає її прийнятною).

2.5. Інформативність (дискурс має містити нову інформацію, оскільки дискурсом не може бути текст, який не несе нової для адресата інформації).

2.6. Ситуативність (аналіз тексту має враховувати ситуацію, де він використовувався, обставини, за яких він створювався). Ця риса характеризує прагматичний аспект дискурсу (прагматичну ситуацію), і завдяки їй визначаються:

- зв'язність дискурсу;
- комунікативна адекватність дискурсу (відповідність його обставинам спілкування);
- імплікації (неявні смислові компоненти, недосказаність у формі пропуску слів) та пресупозиції (смисловий компонент речення, який має бути істинним, аби речення не сприймалось як семантично аномальне, хибне чи недоречне) дискурсу;
- можливості інтерпретації.

2.7. Інтертекстуальність (за формою та змістом послідовність речень має бути зв'язана з іншими послідовностями речень).

Існують інші набори дискурсивних рис, виділені різними дослідниками. Пор., напр., ще: *контекстуальність, особистісність, процесуальність, телеологічність, замкненість структури*. Короткий реферативний огляд, де обґрунтовані перелічені характеристики, див.: [Селіванова: 571].

3. Дискурс-аналіз. Підходи до вироблення методики аналізу дискурсу значною мірою формувалися під впливом теорії мовленнєвих актів, прагматики (теорії Херберта Пола Грайса та Джеффри Ліча і їхніх послідовників), а ще когнітивної психології, тому цей аналіз має функціональне та соціальне спрямування. Наприклад, французькі вчені Мішель Фуко та Мішель Пеше розглядали співвідношення між дискурсом та ідеологією, а також процес боротьби дискурсів із огляду на ідеологічну боротьбу.

Завдання аналізу дискурсу. За звичай дискурсологи зосереджують увагу на вивченні:

1) соціальної, текстуальної та психологічної контекстуалізації дискурсу;
2) зразків дискурсу і його жанрів із певним набором варіативних елементів (соціальних норм, ролей, статусів комунікантів, їхніх конвенцій, стратегій, показників інтерактивності й ефективності спілкування);

3) закономірностей досягнення адресантом і адресатом комунікативної кооперації або чинників породження комунікативного конфлікту, способів реалізації комунікативного суперництва;

3) інституційних форм і типів дискурсів.

Докладно див.: [Морозова: 92–96; Селіванова: 625–631].

Основні проблеми, для розв'язання яких застосовується аналіз дискурсу:

- структура та стратифікація дискурсу;
- встановлення його ознак, одиниць, категорій, типів;
- з'ясування способів організації різних дискурсивних інваріантів;
- вироблення методів і процедур аналізу й опису дискурсів.

Дискурс-аналіз насамперед апелює до усних і письмових форм мовної комунікації у природних умовах «реального світу». Пор. актуальну для розглядуваної процедури аналізу думку М. Л. Макарова, згідно з яким, «Аналіз дискурсу ідейно тримається «на трьох китах» – трьох найважливіших категоріях: дія, (по)будова та варіативність. Коли люди щось говорять або пишуть, вони тим самим здійснюють соціальні дії. Конкретні властивості цих соціальних дій визначаються тим, як дискурс *побудований*, за допомогою яких саме ресурсів, відібраних мовцем або тим, хто пише, з усього розмаїття мовних засобів, функціональних стилів, риторичних прийомів і т. ін. З одного боку, цікавим є сам процес побудови дискурсу. З іншого боку, оскільки дискурс вплетений у живу тканину соціальної діяльності та міжособистісної взаємодії, його варіативність утілює особливості різних соціально-діяльнісних контекстів і намірів авторів».

Теоретичним підґрунтям аналізу дискурсу можна вважати *конверсаційний аналіз*, який фактично становить суму процедур емпіричного

дослідження діалогічного усного розмовного мовлення. У свою чергу конверсаційний аналіз спирається на:

а) теорію способів і прийомів організації повсякденної діяльності членами певної соціокультурної спільноти (запропонована в 1967 р. соціологом Харольдом Гарфінкелем);

б) соціологічну концепцію Ервіна Гоффмана (її течію називають ще мікросоціологією, соціологією мови);

в) теорію мовної гри Людвіга Вітгенштейна.

Цілеспрямовано методику конверсаційного аналізу почали активно розробляти вже на початку 60-х років минулого століття. Зокрема, біля її витоків стояв американський соціолог Харві Сакс, який аналізував телефонні розмови центру запобігання самогубствам. Розбираючи бесіди, він розглянув їхню структуру, зміну комунікативних ролей у діалогах. У 70-ті роки до цієї методики долучилися представники американської та німецької наукової спільноти. Наприклад, Е. Щеглов, Г. Джефферсон, які видали курс лекцій Х. Сакса «Lectures on Conversation» після його смерті, далі – Д. Цимерман, Е. Хеві, Г. Хене, Г. Рейбок, Ч. Гудвін та ін.

4. Конверсаційний аналіз. Розглянемо ще один тип аналізу, який застосовується при дослідженні дискурсу.

4.1. Мета. Процедура конверсаційного аналізу *спрямовується* на:

а) обґрунтування вибору спікером-адресантом мовних і позамовних засобів комунікації з урахуванням наявних у реципієнта-адресата попередніх знань і очікувань;

б) пояснення можливих порушень, зміни комунікативних ролей, переходу від одного кроку до іншого.

4.2. Об'єкт і предмет. При конверсаційному аналізі спілкування за **об'єкт** береться інформаційний (узаємо)обмін двох активних учасників, кожен із яких здійснює вибір однієї з кількох альтернативних дій. У такій ситуації створюються сприятливі/несприятливі умови взаємодії комунікантів. Вибір

учасником спілкування дії зумовлює *комунікативний хід*, який може накладатися на відповідний *мовленнєвий акт*, хоч і не збігатися з ним.

Конверсаційний аналіз передбачає характеристику трьох категорій спілкування (вони становлять **предмет** розгляду):

- макрорівня (фаз розмови, головних і другорядних топіків);
- проміжного рівня (кроків, або реплік);
- мікрорівня (засобів різних мовних ярусів, задіяних у мовленнєвому акті).

4.3. Комунікативний хід має три фази:

- перша встановлює відношення до попереднього ходу;
- друга передає зміст ходу, задля якого він здійснюється;
- третя встановлює відношення до наступного ходу.

Як було зазначено вище, комунікативний хід розглядається як *мовленнєвий акт*, тому в конверсаційному аналізі застосовується поняття *головного акту*, який керує перебігом розмови, визначає тему, інші типи мовленнєвих актів, послідовність зміни ролей комунікантів, стиль мовлення та мовні засоби. Стосовно **головного акту** встановлюються типи деяких інших мовленнєвих актів:

- а) генералізатора, що узагальнює тему головного акту;
- б) переривача, що тимчасово припиняє розвиток головної теми;
- г) модифікатора, який модифікує значення головного акту;
- г) перемикача, який докорінно змінює тему розмови;
- д) підтримувача, що стежить за релевантністю розмови тощо.

4.4. Матриця опису діалогу. Матрицею опису діалогу є кваліфікація його типів залежно від (подається за: [Селіванова: 629]):

- а) роду й жанру розмови (природний, спонтанний, підготовлений, літературний, інсценований);
- б) складу учасників (міжособистісний, у малій чи великій групі);
- в) умов спілкування (врахування наявності/відсутності перешкод);

г) часу та простору (обличчям до обличчя, на відстані, дискретний у часі, дискретний у просторі);

г) ступеня відкритості (інтимний, офіційний, на публіку, напіввідвертий і т. ін.);

д) соціального статусу (рівний, нерівний, симетричний, несиметричний);

е) балансу обличчя (збалансований, незбалансований);

є) спрямованості комунікативних дій у розмові (директивний, спонукальний, наративний, дискурсивний, аргументативний);

ж) ступеня знайомства (близькі, приятельські, поверхові, випадкові, офіційні й ін. відносини);

з) фіксованості теми (відсутність фіксованості, фіксація спільної галузі, звужена тематика);

е) відношення до практичної діяльності (включене чи не включене до практичної діяльності).

Про специфіку конверсаційного аналізу див. спеціально ще: [Nedilen'ko: 198–201].

5. Спільні риси конверсаційного аналізу й дискурс-аналізу. До спільних процедурних елементів обох типів аналізу належать:

а) спосіб технічного запису текстів і стандартизація способів перенесення звукового образу на папір (транскрибування);

б) обсяг теоретичної вибірки матеріалу, достатній для висновків про реальне функціонування мови в різних соціумах;

в) спосіб запису невербальних складників спілкування та загальної композиції інтеракції тощо.

Зіставна характеристика конверсаційного аналізу й дискурс-аналізу докладно висвітлена в: [Wooffitt 2005].

6. Критичний дискурс-аналіз. Одним із напрямів аналізу дискурсу є критичний дискурс-аналіз. Він *спрямований на емпіричний розгляд відношень між дискурсом, з одного боку, і соціальним та культурним станом*

суспільства і його розвитком – із другого. На формування цього вектора дискурс-аналізу різною мірою вплинули:

– по-перше, функціональний структуралізм Дж. Р. Фьорса (Фирса), який поєднував вивчення функцій мови з аналізом чинників, які визначають використання мови особистістю в суспільстві;

– по-друге, культурно-соціологічна теорія Броніслава Малиновського, який зробив піонерську спробу поєднати аналіз мовної комунікації з методиками етнографічної польової роботи;

– по-третє, представники франкфуртської школи філософії. Зокрема, тут потрібно акцентувати на критичній теорії Юргена Хабермаса та моделі соціолінгвістики Безіла Бернстайна.

Основні теоретичні засади критичного дискурс-аналізу:

1) процеси творення текстів і їхнє використання змінюють соціум та його культуру;

2) дискурс творить соціальний світ, а соціальні практики творять дискурс;

3) об'єкти довкілля (навколишній світ) набувають певного значення завдяки дискурсу;

4) суб'єкт вважається децентрованим, його дискурсивні вияви визначає панівний дискурс, залежний від домінантної ідеології влади;

5) суб'єкт здатний діяти творчо й трансформувати соціальні практики та дискурси через критичний перегляд установлених панівним дискурсом значень тощо.

Докладніше про теоретичне підґрунтя й методичні аспекти критичного дискурс-аналізу див.: [Fairclough 2010; *Methods of Critical Discourse Analysis* 2001].

Література

Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008.

Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of language: 2nd ed. Harlow : Routledge, 2010.

Methods of Critical Discourse Analysis / [edited by Ruth Wodak and Michael Meyer]. London : Thousand Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 2001.

Nedilen'ko N. Conversation analysis: differential features of spoken and written forms of communication. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство.* Луцьк, 2013. №18. С. 198–201 (<https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8139/1/49.pdf>).

Woffitt R. Conversation Analysis and Discourse Analysis. London : SAGE Publications Ltd, 2005.

Лекція 9

(4 год.)

1. Поняття фольклорного дискурсу: загальний огляд проблеми.
2. Мета й основні характеристики фольклорного дискурсу.
3. Стратегії фольклорного дискурсу.
4. Складність опису фольклорного дискурсу.
5. Ідеальність світогляду в фольклорному дискурсі.
6. Фольклорний концепт.
7. Комуниканти фольклорного дискурсу.
8. Фольклорний дискурс як джерело формування жанру загадки.

1. Поняття фольклорного дискурсу: загальний огляд проблеми.

Дискурсивний підхід до мови дає можливість вивчати живі мовні явища, в тому числі їхнє буття в мові фольклору, в новому аспекті. Будучи різновидом дискурсу, фольклор характеризується динамікою, бо реагує на зміни соціокультурної ситуації. Отже, **фольклорний дискурс є колективною комунікативною діяльністю особливого типу, якій уластива соціальна спрямованість і яка зумовлена екстралінгвальними факторами.** Як продукт колективної комунікативної діяльності цей тип дискурсу становить естетично цілісний текстовий конструкт, який відображає особливе

сприйняття світу етнічним колективом в рамках його світогляду й культури. Поняття реальності, представлене у фольклорному дискурсі, містить відсилки до норм поведінки в типових реальних ситуаціях. Оскільки фольклорний дискурс – контекстуальна форма культури, він пристосовується до нових умов буття соціуму. Як приклад достатньо навести хронологічні варіанти народних (не літературних!) казок, які, зберігаючи сюжет протягом віків, зазнавали переосмислення (граматики архаїчних мовних зворотів, семантики слів і словосполучень, давньої символіки тощо) в ужитку їх кожним наступним поколінням носіїв культурної (фольклорної) традиції.

Фольклорний дискурс – складне утворення, що поєднує риси різних типів дискурсу. Його відзначає художнє осмислення світу, естетична зумовленість, а тому мета комунікації в рамках такого дискурсу – досягнення естетичного ефекту. Учасник фольклорної комунікації – співавтор художнього твору, а твір є відбитком колективного світогляду. «Співавтор» обирає певний жанр і мовно-виражальні засоби для побудови твору, які відбивають його власний емоційний стан, пов'язаний із ситуацією.

Не всі дискурси можна віднести винятково до певного типу: деякі з них поєднують різні ознаки. Тож, і фольклорний дискурс не можна розглядати лише як *інституційний* або *особистісний*, оскільки, на відміну від інших інституційних дискурсів, він не становить власне спілкування в рамках певної соціальної установи. Його відзначає особлива інституціональність, сприйнята фольклорним дискурсом від *соціального дискурсу*, з яким фольклорний дискурс тісно переплетений. Ця особлива інституціональність, на відміну від літератури, слугує щоденним потребам людини. У прихованій формі вона супроводжує нас у повсякденному спілкуванні, пронизуючи всі сторони життя й виявляючись у певні моменти. Йдеться про прислів'я, приказки, анекдоти й загадки, які використовуються в повсякденній мовленнєвій практиці при виконанні функції регулювання комунікації, самовираження спікера й просто для «прикрашання» індивідуального мовлення.

З огляду на сказане в профільній літературі пропонується розмежування на «особистий» і «соціальний» дискурси. Такий поділ враховує певний алгоритм мовленнєвої поведінки члена етнічної групи в різних типових ситуаціях, тобто алгоритм переживань певних емоційних станів. *Із запропонованих варіантів спікер обирає той, який відповідає його ролі в комунікації, його внутрішньому стані в певний момент у рамках даної ситуації.* Цим самим мовець висловлює своє ставлення й настрої через колективні тексти. Сам же дискурс при цьому визначає пізнавальну й ціннісну настанову в опозиціях «нормальне VS ненормальне», «допустиме VS недопустиме», «правильне VS неправильне» та ін., які відтворюють особливий світогляд.

2. Мета й основні характеристики фольклорного дискурсу. *Мета фольклорного дискурсу – передати колективне знання, що стабілізує життя й бере участь у соціалізації особистості в певній національно-культурній чи соціальній групі. Фольклор надає соціальній групі можливість самовираження і є одним із засобів спілкування. Фактично фольклорний дискурс – механізм регулювання стабільності суспільства в цілому чи окремої соціальної групи.*

Пригадаємо базові характеристики дискурсу:

- комунікативна мета;
- комунікативні усні стратегії;
- цінності дискурсу й учасників спілкування;
- тип комунікації;
- комунікативний канал;
- кодована система й жанровий зміст дискурсу.

З них «виростають» особливості **фольклорного дискурсу**, а саме:

1. *Орієнтація на етнічну традицію.* Фольклор тяжіє до традицій минулого, він імітує ідеальний світ, даючи носіям етнічної культури можливість емоційно-ціннісного переживання минулого в естетичному аспекті.

2. *Анонімність*. У фольклорному дискурсі представлений колективний автор, оскільки кожен член етнічної групи є носієм традиційних правових (етичних) приписів і норм, вироблених суспільством.

3. *Варіативність*. Фольклорний дискурс являє фіксоване явище, здатне, з одного боку, до повтору й відтворенню, а з іншого – до видозмін.

4. *Усний характер*. Ця характеристика зумовлена соціокультурними умовами й основними властивостями особистого повідомлення.

3. Стратегії фольклорного дискурсу. Мовленнєві стратегії – це етапи досягнення комунікативної мети дискурсу (див. вище). Основні стратегії фольклорного дискурсу:

1) інформаційна стратегія (представлення даних, викладення інформації). У фольклорному дискурсі (наприклад, казках, билинах, піснях календарно-обрядового циклу, голосіннях) ця стратегія реалізується через гру слів, архаїчну граматичну техніку, застарілі слова й словосполучення, ритуальні діалоги і монологи, давню семантику слів і їхню символіку – загалом через усе, що відсилає до старішого прошарку комунікативної культури, а часто є відлунням давнього світобачення й світосприйняття;

2) стратегія оцінки (оцінка здобутої інформації) реалізується як мораль (у казках, анекдотах, бувальщинах), кодування й розкодування культурного сенсу, культурного досвіду (загадка/відгадка).

4. Складність опису фольклорного дискурсу. Труднощі опису фольклорного дискурсу полягають у тому, що він посідає особливе місце в житті колективу й окремого індивіда, становлячи складне явище, яке не вписується в сучасний поділ на «інституціональний VS особистісний», «усний VS писемний» (В. І. Карасик, К. Ф. Седов, І. В. Силантьєв та ін.). Існує кілька проблем, пов'язаних із описом фольклорного дискурсу. **Перша проблема** полягає в тому, що варіації фольклорного дискурсу не піддаються однозначному опису, бо всі вони мають різні типи каналів зв'язку. Традиційно однією з ключових особливостей фольклору є його усний характер. Канал усної комунікації можна назвати основним для фольклорного дискурсу. Однак

поява нових каналів комунікації, збільшення міського населення й підвищення загального рівня грамотності сприяли розширенню меж застосування фольклору. За таких умов фольклорний дискурс може існувати не лише в усному середовищі, але й у писемній формі, зокрема й на телебаченні, в Інтернеті.

Друга проблема – динамічність сучасного фольклорного дискурсу. Її характеризують два процеси:

1) фрагментація фольклорної інформації, порушення лінії оповіді, а значить і сюжетної структури (яскравий приклад – структура міфологічного тексту давньоірландської саги «Викрадення бика з Куальнге», де тканина основного тексту часто обрамляється текстами іншого жанру – малозрозумілою наступним поколінням носіїв саги риторикою – заклинаннями, прокльонами). Колаж замість оповіді відповідає рисам сучасної культури, що визнає цінність символічної дії, а не сюжета;

2) Поділ фольклорного простору на різні фольклорні «підпростори»: школу, університет, армійський, церковний фольклор тощо.

Третя проблема – жанрова зумовленість дискурсних позицій комунікантів: коли комуніканти змінюють «жанровий реєстр», вони проживають чи грають нав'язану самим жанром роль, посідають жанрово зумовлену позицію. *Наприклад, при виконанні творів обрядових і необрядових жанрів (казка, легенда, замовляння) позиції комунікантів, що належать одному соціуму, будуть різними.* В ситуації замовляння (фольклорний жанр) статус комунікантів не є рівним: **той, хто замовляє**, має сакральні (таємні) знання, а тому є посередником між вищими силами й адресатом і займає активну позицію, тоді як **адресат**, який не має такого знання, посідає пасивну, залежну від першого комуніканта, позицію. Під час виконання пісні (наприклад, пісні з календарно-обрядового циклу пісень – пісень новорічних обрядів (напр., колядок, щедрівок), веснянок, пісень землеробських свят і обрядів (напр., жнивварських) та ін.) комуніканти перебувають у рівних

умовах, однаковою мірою володіючи знанням, а тому посідають активну позицію.

4. Комунікативні особливості фольклорного дискурсу. Об'єктом фольклорної комунікації може бути будь-хто з етнічної групи, де вона відбувається. Текст фольклорного дискурсу відбиває колективне сприйняття й трансляцію культурних цінностей, а також виконує прагматичну функцію: прагматична сторона фольклору виявляється в тому, що він функціонує як сукупність норм, культурних цінностей, які дозволяють індивіду й цілій групі орієнтуватися в своєму культурному просторі.

Кількість праць, присвячених фольклорному дискурсу як аспекту усної діяльності, невелика (М. О. Абдрашитов, С. Б. Адоньєва, Ю. А. Емер та ін.). *По-перше*, цей факт зумовлений самою традицією вивчення архаїчних текстів фольклору, що сприймаються як зразок, еталон фольклорних текстів. *По-друге*, ця ситуація багато в чому виникла через уявлення про фольклор як літературну систему, що обмежує методологію вивчення **мови фольклору**: фольклор вважали формою літературного мистецтва, і його жанри вивчалися з позицій художніх текстів. Відповідно, когнітивні та комунікативні (лінгвістичні) аспекти дослідження фольклору довгий час лишалися в тіні.

Фольклорний дискурс містить неперсоніфіковані (без імен) відбитки особистостей його учасників-творців як носіїв певної етнічної культури чи соціальної субкультури. Власне, автор тут «розчинений» з-поміж інших особистостей, які брали участь у творенні «тканини» фольклорного дискурсу. Тобто тут «комуніканти формують світогляд, у якому колективна дискурс-настанова співвідноситься з їхніми особистими настановами, і колективний світогляд є особистим сприйняттям кожної фольклорної групи» [Эмер: 76]. *Традиційні* ж тексти сформовані індивідуальною творчою свідомістю автора.

Отже, фольклорний дискурс – різновид мовної діяльності, який передбачає певні настанови та норми колективного буття й водночас він є особистим внеском кожного учасника комунікації (пор. жанр давньогрецької хорової лірики).

5. Ідеальність світогляду в фольклорному дискурсі. Одна з основних функцій фольклорного дискурсу полягає у збереженні й передаванні певних правил поведінки, соціальних і моральних настанов, які регулюють стабільність суспільства, его «поведінкову» й ціннісну однорідність. Фольклорний дискурс нормативний за своєю природою, оскільки він є механізмом збереження (в усній традиції) культурних норм як морально-етичної основи традиційної етнічної/соціальної групи. Завдяки цій нормативності фольклорний дискурс відбиває не реальну, а ідеальну модель, яка співвідноситься з усіма нормами тієї чи тієї соціальної групи. Отже, фольклорний дискурс передає норми й світоглядні настанови наступним поколінням.

6. Фольклорний концепт. Повна характеристика фольклорного дискурсу як мовленнєво-мисленнєвого процесу неможлива без опису фольклорних концептів, які визначають розуміння світу фольклорним колективом. Як варіант *загальнокультурного концепту* фольклорний концепт відрізняється від решти дискурсивних варіантів стабільністю змісту. Зберігаючи колективне знання, аксіологічні настанови (хороше – погане, добре – зле) етносу, фольклорний концепт є основою національної картини світу. Тож, як когнітивна одиниця фольклорний концепт є цілісним знанням про екстралінгвальні явища, значимі для фольклорного колективу. Його зміст відображає те, що є важливим і актуальним для фольклорного соціуму.

Однак статус фольклорних концептів неоднаковий. Виділяються дискурсотвірні та недискурсотвірні концепти. **Дискурсотвірні концепти** – ключові, базові для дискурсу, навколо них будується фольклорний дискурс. У фольклорному дискурсі це концепти, що відображають цінності фольклорного колективу, екзистенційні значимості, концепти, що стають темою рефлексій, у фольклорі, тобто «любов», «праця», «сім'я», «суспільство», «релігія», «життя», «смерть» та ін. (їхня кількість обмежена). Всі вони позначають соціальні, ідеологічні цінності й відображають аналогічні настанови фольклорного дискурсу, і вони активно рефлексуються колективом. Вони не

ізолювані в дискурсі, оскільки взаємодіють, перетинаючись із іншими фольклорними концептами.

Недискурсовісні концепти позначають *натурфакти* й *артефакти*: «море», «берег», «дім» тощо, дістаючи символічного наповнення саме у фольклорних текстах і взаємодіючи з дискурсовісними концептами.

7. Комуниканти фольклорного дискурсу. У рамках фольклорної комунікації кожен комуніканти дискурсу осмислює себе як член соціальної групи від її імені при тому, що всі колективні настанови й норми індивідуальні для кожного комуніканти. Позиція **адресанта** у фольклорному дискурсі складна: він може виконувати кілька ролей: особа, яка відтворює фольклорний текст, інтерпретатор цього тексту: співавтор колективного автора (давньогрецькі анди, рапсоди, давньоруські сказителі-баяни, давньоскандинавські скальди, осетинські й адигські сказителі – носії епічної поетичної традиції). Згідно з Ю. А. Емер, адресанти найчастіше виконує роль перекладача чи оповідача, співця – ретранслятора тексту, залежно від жанру він може брати участь у творенні фольклорних текстів, бути співавтором колективного автора [Эмер: 36–39]. **Адресати** фольклорного дискурсу також належить особливій соціальній групі, всередині якої відбувається фольклорна комунікація, проте часто його позиція – позиція реципієнта (слухача) щодо адресанта-спікера.

Тип комуниканти у фольклорному дискурсі залежить від особливостей фольклорного жанру. Наприклад, жанр загадки передбачає, що група володіє мовним кодом – свого роду сакральним знанням, яке ідентифікує членів соціальної групи. Тобто володіння/неволодіння такими знаннями – показник вікової ієрархії комуниканти, з-поміж яких існують старші (носії знань) в молодші – слухачі, нащадки знань. Саме так відбувається поступове засвоєння загадок наймолодшими членами суспільства.

8. Фольклорний дискурс як джерело формування жанру загадки. Фольклорная комунікація охоплює широкий спектр фольклорних жанрів. З-поміж них звернімо увагу на загадки, попит на які, з одного боку, завжди є

показником потреби у вигляді комунікативної гри, гри слів змодельовати дійсність, а з іншого – маркером здатності жанру адаптуватися до нових соціокультурних умов.

Опис жанру загадки спирається на модель багатофакторності. Вона має такі характеристики:

- 1) соціокультурна (зовнішні умови існування жанру);
- 2) комунікативна (мета, автор і адресат);
- 3) пізнавальна настанова;
- 4) особливості словесної репрезентації.

У традиційній соціокультурній ситуації спосіб життя відтворюється через досвід попереднього покоління без суттєвих змін, і в рамках такої ситуації загадка функціонує як підручник життя, представляючи світ із погляду фольклорного суспільства і відображаючи колективну систему цінностей. Відтак, жанр загадки може бути використаний як у колективному, так і в індивідуальному спілкуванні. Напр., слов'янські весільні обряди включають етап відгадування загадок:

«Щоб пройти повзгляд нас / І до нареченої шлях знайти, / Ми дамо тобі загадки, / Ти вгадай їх без оглядки / І отгадку покажи, А коли нема її – то плати: / «Ні шитий, ні краяний, а весь у рубцях»; «Без рахунку одержинок і всі без застібок» (Качан капусти) [Українські приказки].

Повсякденний соціальний діалог теж часто містить загадку, інколи вона інтегрована в індивідуальне повідомлення: *«Ось трапилась цікава загадка у книжці: «То висячий, то стоячий, то холодний, то гарячий». Уявляєш, це душ? Як дитина може здогадатися?!» [Українські приказки];*

Основною комунікативною метою жанру загадки є трансляція й оцінка знань носіїв культури про світ речових цінностей, що сприяє стабілізації життя фольклорного колективу. Завдяки фольклорному коду, наявному в текстах, у загадках зберіглася особлива «ціннісна» інформація, виражена в описі й співвіднесенні ключових культурно-специфічних понять. Нині фольклорна кодова система поступово втрачається:

«Сидить Марушка в семи козушках. Хто її роздягає, той сльози проливає»; «Сидить баба серед літа, в сто сорочок одіта» (Цибуля) [Українські приказки];

англ.: «*An old fellow has a hundred coats on. / There he is, in his bed. Half-asleep. / If you risk to take off all his yellow coats, / You're certainly going to weep (An onion)*»; «*Little old uncle, dressed in brown. / Take off his coat ... / How the tears run down*» (An onion) [7]» (Цибуля) [Riddles].

Ми бачимо, що лексеми в українській (Марушка, баба) й англійській (*old fellow, old uncle*) загадках функціонують як синоніми. Однак важливо, що спільний концепт тут виражається вказівкою на жіночу стать в українському прикладі й на чоловічу – в англійському.

Адресант загадки може варіювати її текст завдяки лаконічності й специфіці мовної семантики. Напр., традиційна відгадка на загадку «*Voiceless it cries, Wingless flutters, Mouthless mutters*» [Riddles] – **вітер**, тоді як нині вона має нову відгадку – **Бомба, літак, ракета**.

Отже, жанр загадки оперує тотожністю когнітивних настанов у носіїв культурної традиції, що належать до різних поколінь. Когнітивна модель при цьому спирається на стереотипні образи, що відображають колективне уявлення про якийсь об'єкт дійсності.

Література

Типологія сучасного дискурсу: Монографія. [Відп. ред. Т. М. Корольова]. К. : Освіта України, 2016. С. 42–53.

Українські народні загадки. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.planeta.co.ua/ua/puzzle.php?page=3>.

Riddles and answers. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.rd.com/jokes/riddles/>

Лекція 10

(4 год.)

1. Поняття науково-популярного дискурсу. Відмінність науково-популярного дискурсу від власне наукового.
2. Лінгвістичні характеристики науково-популярного дискурсу.
3. Комунікативні особливості науково-популярного дискурсу.
4. Комунікативні стратегії автора-спікера в науково-популярному дискурсі.
5. Мовні засоби створення науково-популярного тексту.
6. Елементи публіцистичного й художнього стилів у стилістиці науково-популярних текстів.
7. Історичний різновид науково-популярного дискурсу.
8. Географічний різновид науково-популярного дискурсу.

1. Поняття науково-популярного дискурсу. Науково-популярний дискурс – багатофункціональна єдність, яка концентрує інформацію двох видів: 1) інформацію, що стосується *наукових фактів*; 2) інформацію, що стосується подій та чинників, які, з одного боку, *пов'язані з науковими реаліями*, а з іншого – з необхідністю популярного (доступного для нефахівців у певній галузі) викладу сутності та значимості наукового відкриття.

Через науково-популярний дискурс спікер-адресант (автор) у доступний, зрозумілий спосіб повідомляє наукові факти реципієнту-адресату. Звісно, використовувана автором мовленнєва техніка і мовні засоби часто використовуються для маніпулювання реципієнтом, аби спрямувати його думку в потрібний автору бік. Наприклад, автор може нав'язувати (і це трапляється досить часто) *своє* бачення проблеми, оцінюючи погляди інших авторів (інколи без жодних доказів) як *правильні* чи *помилкові*. Тож, науково-популярний дискурс, без сумнівів, становить мовленнєве утворення, що містить численні висловлювання, які несуть відбиток власного ставлення спікера до тексту (відображеної в ньому ситуації, відбитих у ньому реалій) та його емоційні переживання текстового змісту.

Мету науково-популярних програм, публікацій *становить ознайомлення реципієнтів (слухачів, читачів, глядачів) із певною інформацією про наукові події та факти.* Відповідно, **першою особливістю** науково-популярного дискурсу є його зв'язок із галуззю його застосування, що передбачає релевантний ситуації, призначенню, аудиторії жанр реалізації тексту. Отже, науково-популярний дискурс має широкий спектр жанрів реалізації, а саме:

- науково-популярні журнали (різної тематики);
- науково-популярні книжки для дітей та дорослих (різної тематики);
- енциклопедії для школярів;
- науково-популярні лекції (різної тематики);
- повідомлення у ЗМІ про наукові факти та події;
- газетні колонки із заголовками на зразок «Історична довідка», «Технічна довідка», «Це цікаво», близькі за форматом і змістом до науково-популярних видань і, почасти, до підручників (за науково-навчальним стилем викладу матеріалу).

Другою важливою ознакою науково-популярного дискурсу є наявність у ньому посилань на авторитетні джерела, відомих авторів, оскільки використання висловлювань, думок, суджень третіх осіб, «когось, хто втаємничений, поінформований» закладається в основу інформації в науково-популярному дискурсі, на основі якого перевіряються, верифікуються знання [Halliday: 111–133]. Див. ще: [Типологія сучасного дискурсу: 54–71].

Відмінність науково-популярного дискурсу від уласне наукового. *Науковому дискурсу* властиве прагнення максимальної точності формулювань, і це інколи призводить до надмірного семантичного (resp. термінологічного) та синтаксичного ускладнення тексту (В. І. Карасик). Звісно, науковий текст має бути взірцем лаконічності й смислової прозорості, тобто написаним простою, гнучкою мовою, тому його не варто переобтяжувати надмірно ускладненими реченнями. Однак інколи вжитку «ускладнювальних» елементів не оминати. Річ у тім, що наукове спілкування у форматі наукового

дискурсу передбачає спокійну, повільну бесіду чи вдумливе читання, тому *ускладнений текст* таким чином якнайкраще виконує основні дискурсивні функції, а саме:

- щонайточніше висвітлює зміст проблеми;
- робить зміст проблеми недоступним для не достатньо чи зовсім не підготовлених читачів;
- організує відповідний для обговорення певної проблеми темп мовлення.

Натомість, *науково-популярне викладення* має на меті не науково зважене й детальне формулювання проблеми, а лише оповідь про сутність, основний зміст наукового відкриття чи загальний опис наукового об'єкта. Тож, текст у межах науково-популярного дискурсу має бути максимально спрощеним для полегшення сприйняття нефахівцями. Його насиченість спеціальними термінами відволікає увагу від наукової теми, а синтаксична ускладненість робить текст менш зрозумілим для читання й слухання.

2. Лінгвістичні характеристики науково-популярного дискурсу. *В ньому представлені всі види суб'єктивної міжособистісної модальності.* Це логічно, оскільки автор має на меті розв'язати такі завдання:

- змінити світогляд реципієнта (розв'язується через заклики, навіювання, тобто завдяки різним формам *деонтичної модальності* в мовленні: «*Давайте тепер спробуємо простежити, яким чином у слові виникають нові значення*», «*Ви повинні бути уважними, читаючи історичні документи*», «*При читанні наукових книжок обов'язково/бажано робити нотатки*»);

- забезпечити оцінку висловлювань із погляду необхідності/випадковості чи можливості/неможливості повідомлюваної інформації (*алетична модальність*): «*Давайте поставимо собі питання: чи можливий такий розвиток подій в наш час?*», «*І тому зовсім не випадковим видається збіг бурхливого розвитку медицини й наук про природу саме у другій половині XIX століття*»);

– повідомити реципієнту суб'єктивну оцінку – як позитивну, так і негативну (*аксіологічна модальність*): «Вони вважали римо-католицьку церкву злом, відкидали ієрархію духовенства, а його діяння представляли як негідні християн, аморальні»;

– надати реципієнту певну інформацію різної міри достовірності, завдяки *епістемічній модальності*, яка, власне, й характеризує ступінь достовірності знань, пор.: «Докладні *описи* Геродотом реалій греко-перських війн витримали випробування часом, оскільки практично кожне з його повідомлень підтверджується історичною наукою нашого часу».

У мові власне наукового дискурсу також представлені різні види модальності, проте він оперує *дискурсивними формулами*, відсутніми в науково-популярному тексті, де вони просто не потрібні. **Дискурсивні формули** – мовленнєві звороти, властиві спілкуванню у відповідному соціальному інституті (В. І. Карасик). Отже, вони об'єднують усіх представників, напр., наукової спільноти, слугуючи не лише елементами прийнятого цією спільнотою стилю обміну думками, а й своєрідними маркерами належності до неї. В науковому тексті його дискурсивні формули конкретизуються в кліше, що варіюються залежно від жанру. Наприклад:

– (у жанрі статті чи монографії) «не маючи на меті огляд усіх версій, зупинімося на одній», «звісно, апеляції до попереднього досвіду роботи в зазначеному напрямку не достататньо», «проблема не розв'язується в рамках застосованого підходу», «у науці склалася традиція розглядати проблему в такому аспекті», «фахівці вважають, що цей феномен може пояснюватися», «така процедура аналізу не видається виправданою»;

– (у жанрі рецензії, відгуку про автореферат дисертації) «висловлені зауваження, зрозуміло, жодним чином не впливають на високу оцінку виконаного дослідження», «принципових зауважень до рецензованої праці ми не маємо», «у праці трапляються дошкульні огріхи й очевидні неточності, які свідчать про недостатню обізнаність автора в проблемі».

3. Комунікативні особливості науково-популярного дискурсу.

Наріжним каменем, який лежить в основі науково-популярного дискурсу, основоположним чинником, який зумовлює його «буття», є **діалогічність**. Саме так, оскільки автор *a priori* орієнтує свої переконання й висловлювання на певного читача (чи глядача, слухача) з урахуванням його віку, соціального статусу, фонових знань, часто вступаючи в діалог із адресатом, наприклад, звертаючись до нього із запитаннями, спонукаючи до певних дій ([Шутова: 187]: із літературою): *«Чи дійсно Грошова шахта острова Оук приховує давні скарби та історичні артефакти? Повернімося до тверджень романтиків і шукачів пригод, які вважають, що печерний лабіринт під островом – творіння людських рук. Можливо, не всі вони голослівні?»*.

Адресат в науково-популярному дискурсі – той, на кого спрямоване повідомлення, отже, він більшою мірою є об'єктом, ніж суб'єктом комунікації. Він іде у «фарватері» вчення **адресанта** через «інформаційну потребу чи під тиском внутрішніх і зовнішніх обставин, пов'язаних із актуальною для нього прагматичною ситуацією». Щоправда, адресат (реципієнт) не завжди приймає погляди адресанта-автора тексту, оскільки він може емоційно чи вербально відреагувати на розповідь автора, а це – ознака початку їхнього діалогу, комунікації [Шутова: 187].

В сучасному суспільстві науково-популярний стиль, за звичай, використовується для створення нечисленних публікацій, що мають «популяризувати» науку, а також для урізноманітнення інформаційного контенту каналів у рамках телевізійних програм, які оперують «науковими» фактами. При цьому тексти з відповідним науковим контентом максимально спрощуються з метою адаптувати інформацію для нефахівців, зробити її легшою для сприйняття, зрозумілою для всіх соціальних груп.

Дослідження специфіки комбінацій мовленневих сегментів, аналіз різних механізмів, які реалізують загальний зміст мовленнєвого витвору, ставлення до нього спікера, дозволяють визначити збіги між різним типами науково-популярного дискурсу. В сумі ці підходи сприяють досягненню

певного результату, сутність якого – переконати аудиторію в достовірності доведеної до неї наукової інформації та компетентності в обговорюваній проблемі ведучого чи диктора.

Профільні фахівці, підкреслюючи **основні особливості** популярного викладу спеціальної (напр., наукової) інформації, відзначають:

– **по-перше**, популярне викладення дозволяє лише таку «швидкість» думки, яка доречна в популярній лекції з наукової тематики. Наприклад, у науково-популярному есе кожна окрема думка має бути докладно й послідовно описана, аби читач міг простежити весь шлях автора від початку до логічного завершення викладу ідеї. Якщо автор утомлює розум читача занадто швидким темпом подачі інформації, то він матиме результат, при якому читач не зможе вловити жодних зв'язків у прочитаному/прослуханому контенті або швидко загубить загальний зв'язок між думками автора;

– **по-друге**, популярний виклад наукової ідеї має уникати абстракцій, тобто кожне загальне положення має бути підтвердженим реальними фактами та проілюстроване (див. спеціально: [Шевченко]);

– **по-третє**, науково-популярний виклад зорієнтований безпосередньо на опис об'єкта та результатів дослідження, на сутність наукового відкриття, його значимість для науки, суспільства, тоді як власне науковий текст має на меті висвітлення саме процесу дослідження.

Для усного різновиду науково-популярного дискурсу потрібно відзначити важливу роль інтонаційних засобів у виділенні елементів, які маркують факт у цитованому фрагменті: *паузи, гучність, мелодійний контраст*. Просодичне виділення мовленнєвих відрізків, яке саме по собі є показником неоднорідності усного науково-популярного дискурсу (див., напр., ще [Halliday: 111–133]), допомагає однозначному сприйняттю повідомлюваної інформації, а відтак – інтерпретації «чужої присутності» в мовленні.

4. Комунікативні стратегії автора-спікера в науково-популярному дискурсі. Процес вербальної взаємодії в рамках науково-популярного

дискурсу зумовлює використання автором-адресантом чотирьох комунікативних стратегій. Далі вони (за винятком прикладів) наводяться й характеризуються за О. А. Шутовою ([Шутова: 186–187]: із літературою):

інформаційно-аргументувальна, зорієнтована на відповідні наукові факти та діапазон знань адресата-реципієнта в тій чи тій науковій галузі або проблемі. В зазначеному типі дискурсу вона реалізується через використання адресантом-автором термінологічного апарату, наукових теорій, гіпотез, відкриттів та винаходів дослідників;

маніпулятивно-консолідувальна має на меті спричинити бажані зміни «в широкому екстракомунікативному контексті ситуації». Ця стратегія реалізується в чотирьох комунікативно-мовленнєвих тактиках: *підпорядкування, контроль ініціативи, контроль теми, контроль діяльності*. Наприклад, у науково-популярній книжці для дітей «Таїна слова» переказується популярний міф про походження слова *кенгуру*: *«А зі словом кенгуру – унікальний випадок ... Англійці вперше прибули до Австралії. І що за диво? Якись тварини з маленькою головою, короткими передніми і довгими задніми кінцівками пересувалися стрибками. За допомогою задніх кінцівок і хвоста. Украй здивувала англійців сумка на животі у тварини, з якої виглядали малята. Знемагаючи від здивування, європейці запитали австралійців, як називаються дивовижні тварини. І почули у відповідь – кенгуру, тобто по-австралійськи «не розуміємо, не знаємо». [...] Місцеві жителі не зрозуміли співрозмовників, а англійці сприйняли відповідь австралійців як назву тварини. І повезли цю випадкову назву до Європи [...] Отака оказія». Автор намагається зацікавити читача, розкриваючи «проблему» в тому напрямку, який вважає правильним. Висловлюючи подібний погляд, він спроквола дає читачам зрозуміти, що ця інтерпретація загально визнана, і нема жодних підстав сумніватися в ній. Але тут міф, пов'язаний із прибуттям до Австралії Джеймса Кука, який ніби-то і «спитав» аборигена про кенгуру, подано не як вигадку, а як достовірний мовний факт, реальний результат комунікативної ситуації. Справжня ж етимологія слова не*

має нічого спільного з ним, оскільки в спеціальній літературі *кенгуру* – цільнолексемна назва *kangaroo* чи *gangurru*, запозичена з кууку-йимитирської мови (мова аборигенів Австралії), і вона жодним чином не пов'язана зі словоформою *не розуміємо* чи *не знаємо*. Не згадуючи наукову етимологію, автор таким чином маніпулює читачем, змушуючи його прийняти запропоноване твердження як єдино правильне;

експресивно-апелятивна має на меті виразити почуття адресанта, його емоції, комунікативні інтенції, вподобання, настрої щодо можливої мовленнєвої реакції адресата. Діалоги в межах реалізації цієї стратегії показують регулярний характер модальних реакцій (див. вище), оскільки *ці реакції спричинені не фактами чи знаннями комунікантів, а їхніми думками, намірами, мотивацією, планами, особистісними вподобаннями*;

контрольно-оціночна реалізується завдяки певним завданням і запитанням. Виконати подібні завдання чи відповіді на такі питання часто пропонують самому адресату. Наприклад, у науково-популярній літературі поширений такий прийом: після викладу матеріалу читачу пропонують відповіді на кілька питань, і це легко зробити, якщо текст був уважно прочитаний.

На відміну від перелічених стратегій, актуальних для науково-популярного дискурсу, стратегії власне *наукового дискурсу* визначаються його спеціальними науковими завданнями. Отже, стратегії (відповідно до В. І. Карасика):

виконання, що визначається такими завданнями:

- визначити проблемну ситуацію й виділити предмет вивчення;
- проаналізувати історію питання;
- сформулювати гіпотезу та мету дослідження;
- обґрунтувати вибір методів і матеріалу дослідження;
- побудувати концептуальну модель предмета вивчення;
- викласти результати експериментального дослідження чи наукові спостереження;

– прокоментувати й обговорити результати дослідження;

експертиза, яка визначається таким завданням:

– дати експертну оцінку результатам (за потреби);

впровадження дослідження в практику, що визначається такими завданнями:

– визначити галузь практичного застосування результатів дослідження;

– викласти результати у формі, прийнятній для спеціалістів.

5. Мовні засоби створення науково-популярного тексту. *Мовні засоби*, які **перетворюють** науковий текст на популярний:

– приклади, що ілюструють деякі наукові вислови, твердження;

– порівняння («Видимість у морі Росса – до 300 метрів, у п'ять разів більше, ніж біля найкрасивіших тропічних рифів») [Олейник: 1];

– парафрази;

– вставні слова;

– модальні частки;

– (в англійській мові) модальні дієслова;

– модальні оціночні конструкції;

– риторичні вигуки тощо.

Ці засоби суттєво спрощують мову науки (реалізується у власне науковому стилі), роблячи її зрозумілою для широкого кола читачів або слухачів, даючи їм можливість зосередитися на основній думці тексту – науковій проблемі.

Засоби, які **сприяють** відносній простоті сприйняття тексту наукового змісту, його стилю:

– зіставлення складних понять зі звичними, буденними речами;

– значне спрощення опису проблеми;

– доступність викладу завдяки послідовності оповіді (текст становить систему логічно послідовних доводів, кожен із яких обґрунтовано, а нова інформація повідомляється лише після того, як була засвоєна попередня);

– конкретність (кожне поняття конкретизується різними засобами), пор.:
«... тюлені Уеделла видають звукові імпульси силою більше 190 децибел – настільки гучні, що людина сприймає їх як фізичний біль ...», тобто автор таким чином показує, наскільки гучний звук силою 190 децибел [Олейник: 2];

– виділення основної думки, на яку автор звертає особливу увагу, пор.:
«Бар'єр Росса – льодовиковий покрив розміром з територію Швеції. Його протяжність майже 1000 кілометрів, а товщина – близько 400 метрів. Однак із води цей величезний масив льоду виступає лише на 40 метрів» [Олейник: 3];

– цікавість викладу, яка досягається завдяки:

а) образним засобам, що сприяють емоційності викладу матеріалу;

б) описовому характеру викладу з максимальною насиченістю деталями, екскурсом в історію [Олейник: 3];

– розгляд окремих подій без представлення:

а) загальних висновків;

б) будь-якої класифікації;

– мінімальне використання цифр;

– мінімальне використання технічних термінів (якщо без них не обійтися, кожен із них належить пояснити).

6. Елементи публіцистичного й художнього стилів у стилістиці науково-популярних текстів. Мета науково-популярної літератури – *зацікавити* нефахівців науковими проблемами, і досягнути її можна, завдяки живому емоційно-експресивному (до певної міри) мовленню, цікаво побудованому, динамічному тексту. Це неможливо без уведення до тексту елементів публіцистичного й художнього стилів, які забезпечують естетику викладу, його доступність. Типові елементи зазначених стилів, які «інтегруються» в тексти науково-популярного дискурсу:

– використання засобів лексичної образності:

а) епітетів (*казковий вигляд, грандіозне видовище, неосяжні простори*);

б) метафор (*звукова зброя, гумова бомба*);

в) персоніфікації (*час добігає кінця*);

г) порівнянь (як у художньому тексті), пор. *ревіння оленів, схоже на голоси людей* (про оленів-ревунів);

– використання вставних конструкцій чи пояснень (у дужках), пор.: *«Швидше за все, максимальна далекобійність хейросифонів (портативний ручний пристрій для метання горючої суміші) «грецького вогня» становила 20–25 м.»*;

– використання невеликого вступного тексту після заголовку перед основним матеріалом (він готує читачів до сприйняття інформації), пор.: *«Під паковим льодом антарктичного моря Росса стільки живності, що в останній океан, якого ще не торкнулася людина, зачастили риболовні судна. Чи можна ще врятувати від руйнування унікальну екосистему Південного океану?»* [Олейник: 4];

– використання прийому формулювання гострого дискусійного питання (*«Чи можна ще врятувати майже зниклі види тварин, які досі не занесені до «Червоної книги»?*»), як у публіцистичних текстах;

– цікавий заголовок (*«Угору по сходах, які ведуть донизу: втрати людства на шляху до цивілізації»*).

7. Історичний різновид науково-популярного дискурсу. Історичні факти завжди чітко підтверджуються (власне, тому вони дістали статус «факти»), ба, більше: вони мають певні наслідки. Однак в історії (особливо давній) трапляються події, про які в джерелах обмаль інформації, тому їхня наукова оцінка досить складна, бо потребує відповіді на цілий ряд питань, а значить, про такі події ми не можемо говорити впевнено. Отже, в історичному дискурсі актуальна така мовна категорія, як *епістемічна модальність*, яка підкреслює значення можливості, ймовірності, обґрунтованості чи необґрунтованості, доведеності чи недоведеності, тобто йдеться про показник прийняття чи неприйняття судження й ступеня його обґрунтованості. Пор. представлення свідчень про смерть Олександра Македонського: *«В сучасній історіографії загальноприйнятною є версія про природну смерть Олександра.*

При цьому *досі причина його смерті достовірно не з'ясована*. Найчастіше *висувається версія* про малярію, що атакувала організм царя разом зі ще однією хворобою – або запаленням легень, або швидкоплинною лейкемією (білокрів'ям). *Відповідно до іншої версії*, цар захворів на лихоманку Західного Нілу...». Лексичні маркери *досі причина достовірно не з'ясована, висувається версія* тощо свідчать про **відсутність чіткої оцінки, спільної думки** фахівців історичного факту чи події, що зумовлює множинність версій, тобто припущень, більшою чи меншою мірою аргументованих.

8. Географічний різновид науково-популярного дискурсу.

Географічний дискурс як мовний конструкт привернув увагу дослідників лише останнім часом. Його розглядають із позицій культурної лінгводидактики (Л. Г. Вікулова, О. А. Павловська), проте як мовний феномен цей тип дискурсу ще не був предметом усебічних спеціалізованих студій.

На телебаченні найважливіша мета використання географічного дискурсу полягає в підвищенні за його допомогою рівня привабливості розрекламованого місця як умов для розваг і відпочинку. Ця мета досягається через суб'єктивну оцінку спікером (диктором, ведучим) географічної інформації, тобто завдяки висловленій ним оцінці змісту власного ж висловлювання. Отже, з погляду лінгвістики йдеться про один зі способів реалізувати суб'єктивну модальність. Відповідно **ефективність впливу інформації**, закладеної в певне повідомлення, залежить від:

- ступеня достовірності повідомлення;
- адекватності засобів, які виражають (оформлюють) логіку повідомлення й ставлення до нього самого спікера.

Пор. рекламу відпочинку в Турції *«Я думаю, виграють у результаті всі: туристи можуть суттєво зекономити, а тури до Туреччини завжди користуватимуться попитом. Адже тут є все для успішного відпочинку: мальовничі пляжі, чудові готелі, сприятлива погода, тепле море і цікаві пам'ятки»*, де використані лексичні ознаки суб'єктивної модальності *я думаю, успішний відпочинок* (зміст поняття «успішний відпочинок» глибоко

суб'єктивний і чітко не визначений), *мальовничий пляж* (суб'єктивна оцінка, оскільки тут справа смаку, особистих естетичних уподобань).

Цікавою особливістю географічного дискурсу є наявність у ньому **формальних і неформальних типів** комунікації. Неформальна географічна демонстрація географічного популярного дискурсу зумовлює наявність таких ознак, як:

- послідовність викладу;
- вплив висловлювання на суттєве сприйняття реципієнта та його увагу.

Спеціально про два останні типи науково-популярного дискурсу див.: [Типологія сучасного дискурсу: 56–57].

Література

Типологія сучасного дискурсу: Монографія / [Відп. ред. Т. М. Корольова]. – К. : Освіта України, 2016. – С. 54–72.

Halliday M. A. K. Intonation systems in English // Patterns of Language: Papers in general, descriptive and applied linguistics / [Ed. A. Maclestoneish & M. A. Halliday]. – London : Longmans, 1966. – P. 111–133.

Лекція 11

(4 год.)

1. Поняття естетичного дискурсу.
2. Складнощі застосування терміна «естетичний дискурс».
3. Характеристики естетичного дискурсу.
4. Мовні засоби репрезентації естетичного дискурсу.
5. Типи естетичного дискурсу.
6. Когнітивне «ядро» естетичного дискурсу.
7. Трансгресія в естетичному дискурсі.

1. Поняття естетичного дискурсу. Естетичний дискурс – комунікативно-мовленнєва практика обговорення й раціонального обтрунтування різних художньо-естетичних проблем. Він зумовлює апріорну

настанову на абсолютну неупередженість учасників (творців дискурсу) один до одного під час обговорення філософсько-естетичних проблем і потребує відмови від:

а) особистісної прагматичної, нормативно-регулятивної мотивації, яка може стимулювати учасників спілкування або нав'язуватися їм;

б) особистісних фобій щодо предмета спілкування.

Естетичний дискурс розуміють як відкритий інтелектуальний простір із широкими можливостями для взаєморозуміння й *узгодження особистісних позицій*. Це вимагає від учасників (напр., науковців) не лише високого рівня професійної компетентності, неупередженості суджень і оцінок, свободи від забобон і корпоративної ангажованості, але й морально-етичних властивостей, таких, як чесність і толерантність. Усі ці вимоги реалізуються в мовленні учасників комунікації, *процесом і результатом якої є дискурс*.

Отже, обов'язкова умова творення естетичного дискурсу – узгодження позицій учасників, тобто – *консенсус* як спільна згода у спірних питаннях. За Ю. Хабермасом, для досягнення дискурсивного консенсусу бажана так звана «ідеальна мовленнєва ситуація», при якій суб'єкти спілкування максимально вільні від ідеологічних впливів, а їхні аргументи й контраргументи концептуально врівноважують один одного.

У семіотичному аспекті естетичний дискурс розглядають як текст, внутрішньо сцементований єдністю предмета дискусії, занурений у живе художньо-естетичне життя. Йому властива перманентна динаміка, що відповідає (В'яч. Вс. Іванов, А. Ж. Граймас, Ж. Куртьє):

- а) змінам, які відбуваються в царині науки, художньої культури;
- б) логіці власного саморозвитку живої естетичної думки.

Загалом же як форма творчої діяльності естетичний дискурс розглядають як відкрите явище з відкритою структурою, що не піддається жодному загальному визначенню. Тут доречно дати деякі коментарі стосовно перепон вжитку зазначеного терміна (див. наступне питання).

2. Складнощі застосування терміна «естетичний дискурс». Існують певні складнощі використання терміна *дискурс* саме в естетичному контексті.

По-перше, якщо зміст художнього повідомлення втілює лише індивідуальні властивості мовної особистості того, хто творить дискурс, це означає, що будь-який художній текст *не показує новий (естетичний) продукт мислення, а лише слугує засобом переосмислення творчою особистістю самої себе*. Однак це твердження актуальне, наприклад, принагідно до класичного мистецтва, тоді як щодо постмодернізму воно не застосовується.

По-друге, якщо однією з рис естетичного дискурсу є запровадження лише нової художньої мови на основі звичних, відомих способів осмислення дійсності, то можливе недооцінення засобів цієї художньої мови, які ніби-то нічого нового (*в естетичному сенсі*) не несуть. *І це дуже небезпечний момент, оскільки кожна художня мова становить унікальну модель світу, а її ігнорування через недооцінку її можливостей і змісту тягне за собою втрати прихованих у ній можливостей естетичного впливу на реципієнтів й на суспільство загалом.*

По-третє, коли розглядати естетичну мову як систему, що прагне лише ознак нового художнього коду, то неодмінно стартує процес *згасання інших (естетичних) функцій*, які може виконувати художній текст.

3. Характеристики естетичного дискурсу. За подробицями відсилаємо до [Типологія сучасного дискурсу: 124–125], де сутнісні ознаки об'єкта, який нас цікавить, подані повніше, хоч і з деякими відмінностями від поданого далі. Отже, *перша характеристика* полягає в тому, що естетичний дискурс фактично становить *образне письмо*. І ця його специфіка вимагає унікальності авторського мовлення, через яке висловлюються наукові, художні, соціальні тощо ідеї. Таке письмо дозволяє автору розширити «коридор» для думок і висловити ідеї, які поза межами естетичного дискурсу можуть сприйматися як нереалістичні чи «зарозумілі», проте в рамках естетичного дискурсу, будучи «загорнутими» в емоційно-образну «оболонку», вони ефективніше сприймаються суспільством.

Друга характеристика. Естетичний дискурс – осмислений процес взаємодії естетичного інформаційного суб'єкта, об'єкта і реципієнта.

Третя характеристика. Естетичний дискурс передбачає не просування нового способу осмислення (в героїчному, сатиричному, трагічному, тощо розрізі) й творення віртуальної дійсності, натомість він пропонує нову мову для її осмислення. Пор.:

«Three times Randolph Carter dreamed of the marvellous city, and three times was he snatched away while still he paused on the high terrace above it. All golden and lovely it blazed in the sunset, with walls, temples, colonnades, and arched bridges of veined marble, silver-basined fountains of prismatic spray in broad squares and perfumed gardens, and wide streets marching between delicate trees and blossom-laden urns and ivory statues in gleaming rows; while on steep northward slopes climbed tiers of red roofs and old peaked gables harbouring little lanes of grassy cobbles. It was a fever of the gods; a fanfare of supernal trumpets and a clash of immortal cymbals. Mystery hung about it as clouds about a fabulous unvisited mountain; and as Carter stood breathless and expectant on that balustraded parapet there swept up to him the poignancy and suspense of almost-vanished memory, the pain of lost things, and the maddening need to place again what once had an awesome and momentous place» (Howard Phillips Lovecraft).

4. Мовні засоби репрезентації естетичного дискурсу. Мовна специфіка естетичного дискурсу залежить від його культурної та національної специфіки, комплексу відображених у ньому соціальних явищ («суб'єкт», «культура», «етнос», «держава» тощо). Відповідно, все це позначається дискурсивними маркерами й знаками:

- лексичні одиниці (власні назви (антропоніми, топоніми, етніми тощо), слова з культурною семантикою, терміни);
- специфічні синтаксичні конструкції;
- жанрова своєрідність текстів культурного змісту (історія, філософія та ін.);

– монологічність (більшою мірою властива екзистенційній комунікації в рамках естетичного дискурсу);

– спеціальні інструменти комунікативних стратегій, тактик і їх відбиття в мові та мовленні.

Естетичний дискурс за своїми мовними та комунікативними характеристиками належить до різновидів особистісного типу дискурсу, а саме – до екзистенційного (буттєвого). В естетичному екзистенційному дискурсі суб'єкт намагається показати свій внутрішній світ з усією його багатогранністю, його багатством (див. ще: [Типологія сучасного дискурсу: 127–128]). Комунікація в межах такого дискурсу насичена смисловими відтінками, напівтонами, що зумовлює використання всіх форм літературної мови. Пор.:

«In those days there were oceans of light and cities in the skies and wild flying beasts of bronze. There were herds of crimson cattle that roared and were taller than castles. There were shrill, viridian things that haunted bleak rivers. It was a time of gods, manifesting themselves upon our world in all her aspects; a time of giants who walked on water; of mindless sprites and misshapen creatures who could be summoned by an ill-considered thought but driven away only on pain of some fearful sacrifice; of magics, fantasms, unstable nature, impossible events; insane paradoxes, dreams come true, dreams gone awry; of nightmares assuming reality.

It was a rich time and a dark time. The time of the Sword Rulers...» (Michael Moorcock).

5. Типи естетичного дискурсу. Естетичний екзистенційний дискурс репрезентується двома різновидами – *прямий і непрямий*.

Прямий екзистенційний дискурс представлений двома протилежними поглядами – **семантичним зсувом і семантичним проривом**. Композиційно-мовленнєвою формою *семантичного зсуву* є **логічне мислення**, тобто певне вербальне вираження думок і почуттів, мета якого – визначення неочевидних явищ, які створюють атмосферу навколо людини чи існують в її внутрішньому світі.

Натомість *семантичний прорив* – це одкровення, відкриття, раптове розуміння речей, зміна станів розуму та стану речей. Композиційно-мовленнєва форма семантичного прориву – **текстовий потік образів**, унікальна амальгама смислів. Таким проривом може бути нескоординоване цитування, посилення на різні, не пов'язані між собою явища, комбінування несумісних знаків чи навмисний алогізм.

Смисловий зсув у екзистенційному дискурсі може бути представлений будь-якими логічними висновками. А от у разі *прориву* втрачається логічний зв'язок, виникають логічні помилки, з'являється софістика, тоді невдалий семантичний прорив перетворюється на «білий шум», тобто абсолютне незрозуміле нагромадження слів.

Непрямої екзистенційний дискурс має на меті розвиток ідеї через **розповідь** чи **опис**. *Розповідь* становить виклад подій в їхньому логічному порядку. Для літературної розповіді істотним є контраст між глибинним розвитком і поверховим згадуванням подій. *Опис* становить статичну характеристику очевидних і доступних для спостереження явищ. Описово-розповідна аналогія спирається на міцні, соціально зафіксовані тісні смислові зв'язки, тоді як притча вимагає дещо ширшого культурного контексту й будується завдяки активній підтримці реципієнта.

6. Когнітивне «ядро» естетичного дискурсу. Власне когнітивний елемент (елемент відкриття) в естетичному дискурсі містять в основному такі мовні одиниці, як:

(лексичні)

– *nomina propria* (власні назви різних класів) *et appellativa* (загальні назви, передусім назви на позначення предметів матеріальної та духовної культури, географічні назви та ін.);

– інтернаціоналізми;

– спеціальні терміни;

– вислови, які належать відомим історичним постатям;

– біблейська фразеологія;

(граматичні (синтаксичні) компоненти)

- неозначено-особові й безособові речення;
- розповідні й описові конструкції;
- переважне вживання теперішнього і минулого часу.

Пр.: «*Scottish manners, Scottish dialect, and Scottish characters of note, being those with which the author was most intimately, and familiarly acquainted, were the groundwork upon which he had hitherto relied for giving effect to his narrative. It was, however, obvious, that this kind of interest must in the end occasion a degree of sameness and repetition, if exclusively resorted to, and that the reader was likely at length to adopt the language of Edwin, in Parnell's Tale:*

«Reverse the spell,' he cries,
'And let it fairly now suffice.
The gambol has been shown».

Nothing can be more dangerous for the fame of a professor of the fine arts, than to permit (if he can possibly prevent it) the character of a mannerist to be attached to him, or that he should be supposed capable of success only in a particular and limited style. The public are, in general, very ready to adopt the opinion, that he who has pleased them in one peculiar mode of composition, is, by means of that very talent, rendered incapable of venturing upon other subjects»
(Walter Scott).

7. Трансгресія в естетичному дискурсі. Окрім зазначеного вище широкого (загального) визначення естетичного дискурсу (див. перше питання), існує ще вузьке розуміння естетичного дискурсу, тобто як «діяльність, змістом якої [...] є утворення референтів». Самі ж референти становлять результат цієї діяльності та її зміст [Заика, Гиржева: 497]. Процес та діяльність забезпечують естетичний ефект комунікації, і поняття *дискурс* принагідно до словесності підкреслює цей **діяльнісний** аспект. Акцентуючи на саме **процесуальному** аспекті естетичного дискурсу, деякі дослідники вживають термін *трансгресія* ‘феномен переходу непрохідної межі’ (часто використовується в концепціях постмодернізму), розширюючи його

застосування з урахуванням трьох типів референтів: *референтів-реалій* (всіх зображуваних об'єктів і людей), *референта-оповідача* (оповідача в прозі чи ліричного героя в поезії) і *референта-мови* (зображувана соціальна чи етнічна мова, якою написаний текст). Див.: [Заика, Гиржева: 498].

Принагідно до естетичного дискурсу видається актуальним визначення В. А. Подорогою трансгресії як:

- сили, що долає межу, встановлену для неї іншими силами;
 - ексцес (надлишок чи нестача сил);
 - особливий стан, що призводить до порушення норми, закону чи правила;
 - простір переходу від одного фіксованого стану до іншого;
 - межа переходу, рухлива риска, яка вказує на можливість переходу
- [Заика, Гиржева: 499].

Яскраві ілюстрації трансгресії в естетичному дискурсі містять тексти творів Франца Кафки. Наприклад, його оповідання «Перетворення» показує: а) *раптовий* (не пояснюється чому і як) *перехід* героя з одного фізичного стану (людського тіла) в інший (тіло жука), що здається абсурдним і *неможливим*, а тому створює відповідну атмосферу безвиході, безнадії, страху; б) *нестачу сил* для зворотного перетворення, нерозуміння причин зміни, неможливість достукатися до людей для порозуміння.

Другий твір Ф. Кафки – «Замок». Тут так само показана *нестача сил* головного героя «К» для подолання межі – кордону, який відділяє Замок від поселення, яким керують із Замку, а звідси – неможливість потрапити до самого Замку.

Цікаве застосування поняття трансгресії до фольклорно-міфологічного дискурсу, зокрема, до текстів, що стосуються слов'янського поховального ритуалу, проведів покійного на «той бік». Наприклад, у текстах голосінь часто вживані конструкції, де померлий називається *гостем*, що показує зміну статусу людини, перетворення його з того, хто належав до соціуму «своїх» (живих), на «чужого» (Л. Г. Невська). Тож, смерть тут – фічний перехід,

недоступний живим перетин межі двох станів/статусів. Але найцікавіший матеріал для досліджень постачають нечисленні тексти голосінь, духовних віршів, ритуальних приписів, де йдеться про подолання покійним межі (річки, рівчака, (вогняної) прірви), що відділяє світ живих від зарічного раю (світу мертвих). Тут ми маємо не лише власне просторове осмислення перетину межі, яку *неможливо* подолати, будучи живим, а про зміну стану людини *живий* → *мертвий* як перехід останньої межі. Пор. приклад тексту жанру про мандри душі «завмерлої» людини (яка перебуває в летаргічному сні). Отже, «Як баба завмирала» (запис кінця ХІХ ст. наводимо з деякими скороченнями):

«Була у нас бабуся [...] та замерла. Пролежала два дні, та вже на третій, як заходились її ховати, прокинулась. Ось що про той світ вона розказувала. Як обмерла – не знаю; як устала [...]. *Пішла я, аж гульк – рівчак здоровий, аж денця не видно, а через яр – дошка, от така завбільшки [...], ребром поставлена – тільки й дивишся, щоб не впасти.* Назустріч іде дід з сивою, довгою бородою [...]! Бере він мене за руку та веде – я не хочу, а він веде. То, мабуть, Бог був. *На силу перейшла.* Дивлюсь, аж там рай. [...] Глянула [...] я й прокинулась».

Тут репрезентовано цілий лексичний комплекс, властивий ритуальному тексту певної тематики: слова для річки, що розділяє два світи («рівчак здоровий»), дошки-переправи через неї («а через яр – дошка [...], ребром поставлена») та раю за річкою (докладніше див.: [Илиади, Жигора: 17]).

Однак повернімося до трансгресії в естетичному дискурсі. Відповідно до [Заика, Гиржева: 502], тут *трансгресія* – сила для подолання кордонів, меж. Трансгресії як силі властива градуальність, тому говорять про більшу чи меншу трансгресивність тексту [Заика, Гиржева: 507].

Основні ознаки художнього світу, створеного автором, це:

- фіктивність (цей світ не існує, насправді він вигаданий);
- створюваність (світ твориться досвідом автора та читача);
- автореферентність (світ самоцінний, нетранзитивний).

І вони чітко реалізуються, наприклад, у формулі чарівної казки: *«И я там был. Мёд-пиво пил. По усам текло, а в рот не попало»*.

Прагнення дива, очікування дива визначає значимість естетичної діяльності. Вона є складником трансгресії як сили, якою автор наділяє свій світ, втілюючи його в тексті (прагнення – сила долання перепон, перешкод).

Література

Типологія сучасного дискурсу: Монографія / [Відп. ред. Т. М. Корольова]. – К. : Освіта України, 2016. – С. 122–133.

Iliadi A. I., Zhyhora I. V. The «Road, Crossing and Lands beyond the River» Triad in the East Slavic Ritual Texts: Lexics, Semantics and Pragmatics // Slavica Slovaca. – 2022. – Ročník 57. – Číslo 1. – P. 3–20.

Krug D. H. Visual Cultural Practice and the Politics of Aesthetic Discourse // Marilyn Zurmuehlin Working Papers in Art Education. – 1992. – Vol. 11: Issue 1. – P. 103–117.

Лекція 12

(2 год.)

1. Літературно-художній дискурс.
2. Специфіка сприйняття текстів художньої літератури.
3. Некласичний художній дискурс і його характеристики.
4. Полідискурсивність.

1. Літературно-художній дискурс. *Художній (літературно-художній) дискурс – тип буттєвого дискурсу, який відрізняють монологічність, гранична насиченість смислами, прагнення автора відобразити й утілити власне світобачення в тексті [Карасик: 278–279]. Будь-який продукт мовлення стає дискурсом під час його первісного сприйняття (І. В. Соловйова). Ця специфіка дискурсу є наріжним каменем комплексного інтелектуально-естетичного ефекту, якого досягає жудожня література як вид*

мистецтва. Річ у тім, що *ідея автора*, передана через використання ним індивідуального набору мовних засобів, і *розуміння її реципієнтом* сходяться в «одному пункті» (*сприйнятті*) саме в рамках двох протилежних процесів – «кодування» VS «декодування» залежно від:

- а) рівня підготовки реципієнта до сприйняття повідомлення;
- б) вміння автора зробити свій художній світ (з усіма його властивостями: інтелектуальними, естетичними) світом реципієнта.

Художній текст – це вигаданий текст, і як мовне явище він становить лише ядрну частину дискурсу, на яку нашаровуються почуття, емоції, думки автора про середовище, яке він сприймає й інтерпретує, тощо, закодовані в текстовий формат. Таким чином, художній (вигаданий) текст уважається суб'єктивною (з прямо протилежних позицій комунікантів, які бачать його по-своєму) узагальненою моделлю *трансперсонального* світу (світу поза межами фізичного простору та часу, оскільки цей світ вигаданий), в якому вигадані факти, обставини фактично становлять ідеальні, «виправлені» (за Л. І. Тимофєєвим) факти та обставини реального життя. Сума «елементів буття» (реальних обставин, подій, оточення, атмосфери, простору, часу тощо) в такому тексті «оброблюється» авторською уявою й перетворюється на естетичну модель, що зовні нагадує реальне життя (так див., напр., у: [Науменко]).

Хронотоп (час і простір) художніх текстів безпосередньо не корелюється з реальністю, однак вони розширюють можливості розуміння буття (життя, оточення) через подібність зображуваного з дійсним. Зокрема, читач розуміє світ завдяки тексту-посереднику, в якому цей світ описано, відтак, художній твір, не копіюючи реальність, стає її образом-прототипом, *вербалізованим уявленням про вигаданий світ* [Корольова: 65–77]. Докладніше з літературою див.: [Типологія сучасного дискурсу: 135–136]. Див. також [Кураш: 303–306].

2. Специфіка сприйняття текстів художньої літератури. В художній літературі учасники комунікативної події – автор і читач, а це означає, що дискурс створюється в процесі реального чи (частіше) опосередкованого

(через текст художнього твору) спілкування. Взаємодія автора з читачем здійснюється через «вступ до когнітивної системи адресата», завдяки чому «чужий» світ (світ автора), який сприймається й інтерпретується свідомістю читача, стає «своїм» для реципієнта. Саме таким чином створюється світ, спільний для автора та читача. Пор. у С. Я. Маршака:

*«Учитель задал мне вопрос:
Где расположен Канин Нос?
А я не знал, который Канин,
И указал на свой и Ванин...».*

Приклад засвідчує зіткнення двох світів: перший – світ учителя, де *Канин Нос* – географічний об'єкт, другий – учня-невігласа, для якого *Канин* – його прізвище і прізвище сусіда за партою. Читач-реципієнт, якому адресовано гумористично-повчальний вірш, мусить в легкій формі засвоїти елемент географічного знання зі світу автора (випадок, коли елемент із простору автора має відповідник у реальному світі).

Механізм сприйняття текстів як продуктів літературно-художнього дискурсу становить неперервний цикл послідовних ментальних станів. Зокрема, фрагменти предметного (фізичного) світу:

(із боку автора)

– сприймає та інтерпретує авторська свідомість;
– відображаються авторським розумом як певний уявний вигаданий світ, який дістає вербального опису в текстовому форматі;

(із боку читача)

– при сприйнятті та інтерпретації читачем тексту в його свідомості виникає образ вигаданого світу, аналогічний авторському.

Спосіб розуміння дискурсу, на думку профільних фахівців із герменевтики, визначається типом самого дискурсу, який читачу подається в спосіб, зручний для сприйняття читачем дискурсу як мовленнєвого продукту. Щоправда, вони наголошують на можливості виникнення труднощів розуміння внаслідок лінійної специфіки мовленнєвого потоку (за

І. В. Соловйовою). Дійсно, особливості усного мовлення (якщо йдеться про усну форму літературно-художнього дискурсу) можна розглядати як чинники, які заважають сприйняттю інформації та правильній її інтерпретації. Це:

- темп;
- акцент;
- виразність;
- чіткість дикції;
- висота тону;
- супутні «позамовленнєві» звуки (звуки, які породжені не людським мовленням, а природою чи дією механізмів).

Інша ситуація з письмовою формою дискурсу: в оприлюднених (надрукованих) текстах художньої літератури лінійність мовленнєвого потоку, навпаки, полегшує розуміння, оскільки кожен окремий фрагмент вигаданого тексту в своїй лінійності послідовно описує чітку картину *нереального світу* (чи його фрагменту) в спосіб, що фактично «повторює» послідовність і алгоритм перцепції реципієнтом-читачем відповідних фрагментів чи *об'єктів реальної дійсності*. Див.: [Типологія сучасного дискурсу: 137–138].

3. Некласичний художній дискурс і його характеристики.

Некласичний художній дискурс реалізується в модерністських і постмодерністських текстах, які становлять ядро некласичної літературної парадигми. Цьому типу літературно-художнього дискурсу властиві такі основні принципи текстотворення, як *мовна гра* та *діалогічність* [Кондратенко: 57]. **Мовна гра** – *тип мовленнєвої поведінки комунікантів, заснований на свідомому порушенні мовної норми*. Її мета – деавтоматизація стереотипів сприйняття й обман читацьких очікувань, спричинений неспроможністю механізму ймовірнісного прогнозування. Завдяки їй реалізується «карнавалізація мови» як спосіб залучити читача до активної взаємодії з текстом ([Мальцева: 47]: із літературою).

Характеристики некласичного художнього дискурсу як складної системи (за Н. С. Олизько та колективом авторів):

- здатність до самоорганізації;
- нестабільність;
- фрактальність (особливий тип оповіді, в якій «реалізується здатність тексту втілюватися в ланцюзі мікроподій або, навпаки, розгортатися до макрорівня, аж до гіперподії за допомогою наративного акту»);
- нелінійність (як і фрактальність, вона підриває лінійність оповіді, порушує «рівний плин наративу»);
- ієрархічність;
- емерджентність (прирощення смислу, що виникає при функціонуванні лексичних одиниць у тексті);
- відкритість (докладніше з літературою див.: [Мальцева: 47, 51]).

Лінгвальна відмінність модерністських і постмодерністських текстів від текстів класичної художньої літератури *полягає в руйнуванні мовної ієрархії*, що має результатом:

- порушення єдності тексту та зв'язку між мовою і позамовною дійсністю (за П. С. Родіним);
- утворення нового типу взаємин між словом і світом – породження симулякрів, які стають повноправною частиною соціальної дійсності [Мальцева: 46].

4. Полідискурсивність. Літературні тексти постмодернізму реалізують так званий *принцип подвійного кодування*, при якому мова художньої літератури організована так, що будь-яке висловлювання потенційно може наділятися багатьма смислами. Звідси закономірне виникнення поняття *полідискурсивності*. У фаховій літературі цей термін уживають щодо:

- 1) «здатності художнього тексту транслювати різні дискурси, поєднуючи і перетворюючи їх» (М. А. Кожина);
- 2) мовленнєвої практики створення багатоголосого висловлювання відповідно до когнітивних настанов комунікантів і соціокультурних чинників, що впливають на текстопородження (І. В. Тубалова);

3) співіснування двох дискурсивних форматів у межах одного висловлювання (А. О. Ієрусалимська, Є. Ч. Дахалаєва).

Виділяють такі **форми полідискурсивності**, як:

- накладання;
- доповнення;
- перетинання;
- з'єднання (див.: [Корниєнко: 92]).

Полідискурсивність у літературно-художньому тексті **реалізується на таких мовних рівнях:**

(для друкованої форми)

– лексичному (йдеться про перетин дискурсів, кожному з яких властива своя система словесних знаків). Приклад з роману Т. М. Толстої «Кысь»: Бенедикту (головному герою) стає доступною велика кількість книжок, але, не маючи належного культурного багажа, щоби повною мірою оцінити їх, він сприймає нову інформацію на примітивному рівні: *«А называлось: мир как воля и представление; хорошее название, зазывное. Всегда ведь чего-нибудь в голове представляется, особенно когда спать ложишься»*. Він не втаємничений у філософські проблеми, через те сприймає зміст прочитаного крізь лещата буденних знань, ігноруючи справжнє філософське навантаження слів (приклад запозичено з: [Мальцева: 110]) **воля, представление** в назві трактату А. Шопенгауера «Мир как воля и представление»;

– словотвірному (йдеться про розширення дериваційних можливостей твірних слів, використання квалітативних афіксів для побудови нових слів, декомпозиція й декореляція (перерозклад словотвірної структури), народноетимологічне зближення слів як основа для мовної гри). Напр., у романі Максима Горького «Життя Кліма Самгіна» використано побудований на декореляції (переосмисленні словотвірних зв'язків слова) такий прийом: пропонуючи жука (*насекомое*) Борису Варавці, своєму товаришу в дитячих іграх, якого нещодавно *высекли* (покарали різками) у військовій школі, маленький Клім говорить йому: *«на, секомое»* (М. Горький). Ще одна

ілюстрація: через правильне визначення кореня *сяк-* у рос. *ис-сякать* (на сучасному синхронному рівні він не виділяється) персонажем роману О. В. Соколова «Школа для дураков» став можливим перегук російської лексеми з японським культурним кодом: «*Разве она не может иссякнуть? Ты произнёс сейчас странное слово, что ты сказал, что это за слово – сяку*», де *сяку* «актуалізує у свідомості персонажа запозичене слово, що використовується для позначення традиційної японської міри довжини – *сяку*». І далі до художнього дискурсу залучаються інші культурні реалії Японії аж до перетворення імен другорядних персонажів: *Ф. Муромцев* > *Ф. Муромацу*, *С. Николаев* > *Ц. Накамура* чи *Цунео-сан* [Мальцева: 92–93].

– синтаксичному (йдеться про «вкраплення» метадискурсивних контекстів, авторських коментарів, звернень до реципієнта-читача чи слухача). Наприклад, автор «створює» біографію героя твору, включаючи до неї відступи від сюжету у формі питань для осмислення написаного і встановлення діалогу з адресатом. Він розуміє, що за таких умов повноцінна комунікація в парі «оповідач» VS «суб'єкт, який сприймає твір», неможлива, тому поставлені питання залишаються риторичними: «*Ну-с, а Вы, господин Биограф, что там подельваете? <...> Да и вообще – что о Вас мне известно? <...> Ваш П.*» [Мальцева: 94];

(для усної форми)

– фонетичному (йдеться про відбиття в художньому мовленні особливостей артикуляції, що створює певний акустичний ефект).

Література

Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу: Монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 320 с.

Корольова Т. М. Особливості мелодичного оформлення семантичних типів спонукальної модальності в мовленні американських та українських суддів. *Новітня філологія*. Миколаїв. 2008. Вип. 9. С. 65–77.

Мальцева В. В. Полідискурсивність як феномен конституювання художнього тексту (на матеріалі сучасної російської прози). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Харків, 2020. 225 с.

Науменко А. М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики): Навч. посібн. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця : Нова книга, 2005. 416 с.

Типологія сучасного дискурсу: Монографія. [Відп. ред. Т. М. Корольова]. Київ : Освіта України, 2016. С. 134–145.

Питання для самоконтролю

1. Що таке *дискурс*?
2. Дайте визначення полідискурсивності.
3. Які існують форми полідискурсивності?
4. Значення терміна *некласичний дискурс*.
5. Які виділяють характеристики некласичного дискурсу?
6. У чому полягає лінгвальна відмінність між текстами модерністського та постмодерністського дискурсу?
7. Як визначається спосіб розуміння дискурсу?
8. Що становить ядрну частину художнього дискурсу?
9. Дайте визначення літературно-художньому дискурсу.
10. Назвіть основні ознаки художнього світу, створеного автором.
11. Дайте визначення терміну *трансгресія* (в естетичному дискурсі).
12. Які чинники заважають сприйняттю інформації та її правильній інтерпретації?
13. Які одиниці складають когнітивне ядро естетичного дискурсу?
14. Назвіть характеристики естетичного дискурсу.
15. Чим зумовлені складнощі використання терміна *художньо-естетичний дискурс*?
16. Яке явище називають мовною грою?
17. Які характеристики некласичного художнього дискурсу?

18. Назвіть типи естетичного дискурсу.
19. Які існують мовні засоби репрезентації естетичного дискурсу?
20. Від чого залежить ефективність впливу текстової інформації.
21. Назвіть обов'язкову умову творення естетичного дискурсу.
22. В чому полягає мета науково-популярної літератури?
23. Що таке непрямий екзистенційний дискурс?
24. Які мовні засоби перетворюють науковий текст на популярний?
25. Назвіть особливості популярного викладення інформації.
26. У чому полягає різниця між дискурсотвірними та недискурсотвірними концептами (у фольклорному дискурсі)?
27. Що таке *дискурсивні формули*?
28. Дайте визначення науково-популярного дискурсу.
29. У чому полягає відмінність між науковим і науково-популярним викладенням інформації?
30. Назвіть комунікативні стратегії автора-спікера в науково-популярному дискурсі.
31. Дайте визначення фольклорного дискурсу.
32. Назвіть характеристики фольклорного дискурсу.
33. Назвіть стратегії фольклорного дискурсу.
34. Назвіть спільні риси різних типів дискурсу.
35. Назвіть види аналізу дискурсивного матеріалу.

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Дискурс – зв'язний текст у сумі з екстралінгвальними (прагматичними, соціокультурними, психологічними, емоційними) чинниками, які впливають на його вироблення та сприйняття.

Домінанта – тема, що є поняттєвим ядром і конденсує й узагальнює зміст тексту.

Естетичний дискурс – комунікативно-мовленнєва практика обговорення й раціонального обґрунтування різних художньо-естетичних проблем.

Імплікація – прихований фон спілкування, який формується імпліцитним планом висловлювання.

Імпліцитність – 1) прихований смисл, формально не виражений, проте встановлюваний завдяки мовній компетентності, знанням про світ і вже наявних у тексті (контексті) повідомлень; 2) взаємодія лінгвального й екстралінгвального (загальний зміст прихованого значення повідомлення й значимого фону мовлення); 3) результат пропуску окремих компонентів чи ланок у структурі повідомлення (семантичний еліпсис).

Індивідуально-авторська семема – використання лексеми в особливому авторському значенні.

Інтертекстуальність – наявність у тексті слідів (явних та імпліцитних) інших текстів.

Категорія – найзагальніше фундаментальне поняття, що відображає найістотніші, закономірні зв'язки та відношення реальної дійсності та пізнання.

Когнітивна карта – інформаційна модель повідомлення, яка містить ментальний відбиток (образ) знайомого адресанту й адресату просторового оточення чи схему звичайних ситуацій культурної взаємодії, типових для суспільства певної історичної доби.

Контекст – фрагмент тексту, який містить обрану для аналізу одиницю і який є достатнім для визначення її семантики, яка не суперечить загальному смислу тексту.

Контекстуально-інтерпретаційний метод – процедурна схема тлумачення закладеного в тексті інформаційного потенціалу, мети, яку поставив автор, його стратегій впливу на читача-адресата.

Макроконтекст – оточення одиниці аналізу, що дозволяє встановити функцію цієї одиниці в тексті як цілісному конструкті.

Метод діалогічної інтерпретації – процедурна схема аналізу тексту як знакового посередника між автором і читачем.

Мікроконтекст – мінімальне оточення одиниці, в межах якого вона реалізує своє значення у текстовому фрагменті із додатковим кодуванням – асоціаціями та конотаціями.

Мовна гра – тип мовленнєвої поведінки комунікантів, заснований на свідомому порушенні мовної норми.

Підтекст – зміст, який прямо не втілений у нормативних лексичних і граматичних значеннях мовних одиниць, які складають висловлювання, але витікає з висловлення при його сприйнятті.

Полідискурсивність – 1) здатність художнього тексту транслювати різні дискурси, поєднуючи і перетворюючи їх; 2) мовленнєвої практики створення багатоголосого висловлювання відповідно до когнітивних настанов комунікантів і соціокультурних чинників, що впливають на текстопородження; 3) співіснування двох дискурсивних форматів у межах одного висловлювання.

Прозаїчна строфа – група семантично й синтаксично тісно переплетених речень, які виражать розвиток думки більш докладно, ніж речення.

Проформи – замітники (субститути) вже згаданого в тексті референта, що використовуються для уникнення багаторазових повторень одного слова.

Семіосфера – семіотичний універсум, єдиний механізм, у якому будь-який текст стає знаковим актом і розглядається відповідно до принципів і закономірностей універсуму.

Синтагма – інтонаційно-сміслова єдність, яка в певному контексті й конкретній ситуації виражає одне поняття й може дорівнювати слову, словосполученню, реченню.

Текст – 1) зв'язна послідовність, закінчена та правильно оформлена; 2) певна загальна модель для групи текстів; 3) послідовність висловлень, що належать одному учаснику комунікації; 4) письмовий за формою мовленнєвий витвір.

Текстема – 1) абстрактна інваріантна одиниця текстового рівня мовної системи; 2) одиниця членування тексту, сума семантично та граматично з'єднаних висловлювань, якій уластиві єдність теми й особливий синтаксичний зв'язок складників.

Текстова категорія – надпарадигмальна інваріантна ознака, що відтворює найбільш істотні особливості текстом й актуалізованих текстів.

Текстологія – 1) комплекс філологічних дисциплін, завдання яких становлять вивчення та реконструкція історії та долі пам'яток писемності й літератури задля подальшого дослідження, інтерпретації, публікації та ін.; 2) комплекс підходів до суто лінгвістичного вивчення тексту як складно організованої мовної одиниці; 3) лінгвістична дисципліна, яка вивчає правила побудови зв'язного тексту і його смислові категорії, які виражаються згідно з цими правилами.

Трансгресія – 1) феномен переходу непрохідної межі; 2) сила, що долає межу, встановлену для неї іншими силами; 3) ексцес (надлишок чи нестача сил); 4) особливий стан, що призводить до порушення норми, закону чи правила; 5) простір переходу від одного фіксованого стану до іншого; 6) межа переходу, рухлива риска, яка вказує на можливість переходу.

Транслінгвістика – розділ семіотики, об'єкт якої – все розмаїття фольклорних і літературних текстів, а також словесних (письмових і усних) у масовій комунікації).

СИЛАБУС ДИСЦИПЛІНИ

АНОТАЦІЯ ДИСЦИПЛІНИ

1. Мета вивчення дисципліни – ознайомити аспірантів із:

а) такими феноменами комунікативної культури, як «текст» і «дискурс» у їхньому співвідношенні;

б) сучасним станом текстології та дискурсології; в) основними типами дискурсу в сучасному мовознавстві.

Завдання:

– розглянути з аспірантами текст як динамічну, цілісну, структуровану внутрішніми зв'язками комунікативну одиницю;

– розглянути конститутивні особливості тексту й дискурсу;

– розглянути особливості сприйняття дискурсу;

– розглянути приклади вивчення тексту й дискурсу в прагматичному та функціональному аспектах;

– докладно розглянути декілька типів дискурсу;

– виявити жанрові особливості актуалізації наукового дискурсу.

Дисципліна «Проблеми текстології та дискурсології» спрямована на поглиблення й систематизацію знань аспірантів про:

а) закономірності побудови тексту;

б) закономірності кореляції комунікативних чинників, які регулюють структуру тексту;

в) дискурс як складне явище комунікативної культури. Навчальний курс сприяє розширенню професійного діапазону знань аспірантів, їхньої фахової ерудиції, культурного світогляду та спонукає їх до поглибленого системного вивчення мовних явищ на широкому культурному тлі.

Вивчення пропонованої дисципліни дає змогу слухачам засвоїти:

– основи теорії текстології та дискурсології;

– підходи до аналізу таких складноорганізованих лінгвістичних об'єктів, як текст і дискурс в їхній кореляції.

Курс охоплює два змістових модулі. Передбачається, що, пройшовши перший змістовий модуль, аспіранти ознайомляться з відомостями про предмет, об'єкт, становлення лінгвістики тексту, її напрямки, текст як

одиницю мови, категорійну ієрархію тексту, типологію текстових категорій. Об'єкт уваги в цьому модулі – текст і текстома.

Другий змістовий модуль присвячений розгляду поняття *дискурс*, його характеристик, підходів до його аналізу, огляду типів дискурсу й особливостей їхньої організації та сприйняття. Модуль передбачає ознайомлення аспірантів із можливостями аналізу типів дискурсу із погляду їхнього культурного (історичного, ідеологічного, міфологічного, релігійного, художньо-естетичного тощо) навантаження, для чого слухачам пропонується звернутися до проблем лінгвістики, почасти дотичних до окремих питань літературознавства. Об'єкт розгляду в цьому модулі – типологія дискурсивних характеристик і дослідницькі прийоми, які забезпечують результативність досліджень текстів культураносного змісту в розрізі їхньої культурної семантики.

2. Загальний обсяг (відповідно до робочого навчального плану):

1 кредит ЄКТС; 32 год., у тому числі:

	Денна форма навчання	Заочна форма навчання
Лекції	28 год.	–
Практичні заняття	32 год.	–
Самостійна робота	–	–
Консультації	–	–

3. Передумови до вивчення або вибору навчальної дисципліни:

3.1. Знати основні категорії та поняття мовознавства, літературознавства та фольклористики.

3.2. Вміти використовувати в науковій діяльності знання про:

– суспільну роль та суспільну природу мови (мова не існує сама по собі, будучи способом взаємодії всередині суспільства і між суспільствами-носіями різних культур);

– мову як систему культурних кодів, що становлять відбиття завершеної впорядкованої множинності символів для перетворення (кодування у вигляді мовних знаків), збереження та відтворення історичного досвіду;

– знаковий характер мови;

– текст як складний мовний (ширше – культурно-історичний) феномен;

– основні поняття й категорії міжкультурної комунікації, релевантні завданням теорії і практики перекладу;

– крос-культурні інтегральні / диференційні структурно-типологічні ознаки текстового оригіналу в перекладі;

– загальнокультурну, національно-культурну, етнокультурну складові мови (мова як дзеркало культури);

– важливість перекладу як засобу збагачення рідної мовної культури та як посередника при міжкультурній / міжмовній комунікації.

3.3. Вміти застосовувати:

– методи лінгвістичного аналізу вихідного/цільового тексту (частково й літературознавчого аналізу);

– методологічні принципи здійснення філологічного (з урахуванням всіх глибинних структур текстів мови-оригіналу) перекладу художніх і нехудожніх текстів.

Необхідних для опанування зазначеної дисципліни знань і вмінь аспірант набуває під час вивчення предметів гуманітарного (філологічного) циклу (в тому числі таких, як «Новітні напрями в мовознавстві ХХ–ХХІ ст.», «Переклад як синергетична складова успішності міжкультурної комунікації», «Лінгвопрагматичні особливості англomовного інституціонального дискурсу»). Однак основним джерелом знань і вмінь, бажаних для успішного проходження курсу, є сума філологічних дисциплін, засвоєних аспірантом в

процесі здобуття фахової філологічної освіти на рівні бакалаврату та магістратури: «Загальне мовознавство», «Історія літературної мови», «Актуальні питання етнолінгвістики», «Стратегії та тактики у перекладознавстві», «Теорія літератури», «Історія літератури», «Усна народна поетична творчість» та ін.

4. Очікувані результати вивчення дисципліни. Після слухання навчального курсу «Проблеми текстології та дискурсології» аспіранти мають бути **компетентними**:

- а) визначаючи тип застосованого наукового методу;
- б) обираючи відповідний науковим завданням аспект дослідження тексту як вияву дискурсу певного типу;
- в) визначаючи основні категорії дискурсу та тексту;
- г) визначаючи поняття та характеристики тексту й дискурсу;
- г) аналізуючи тексти наукового, фольклорного, художнього змісту;
- д) аналізуючи текст як продукт культури;
- е) вибудовуючи алгоритм (покрокову процедуру) дослідження;
- є) застосовуючи знання з проблем наукового дискурсу у власному дослідницькому проекті;
- ж) створюючи власний науковий текст.

Програмні результати навчання

Код	Значення програмного результату
ПРН 03	Застосовувати форми і закони абстрактно-логічного мислення, норми критичного підходу, форми і методи аналізу й синтезу.
ПРН 04	Ідентифікувати наукові та практичні проблеми, готувати наукові тексти та доповіді, здійснювати публічну апробацію результатів

	досліджень як державною, так і іноземною мовами, демонструвати вміння усної та писемної комунікації.
ПРН 08	Володіти аналітичним мисленням та методиками систематизації інформації обробки великих масивів даних, складання короткострокового й довгострокового прогнозу розвитку ситуації на підставі отриманих даних.
ПРН 09	Креативно мислити, формулювати висновки і розробляти рекомендації з використання новітніх технологій у розв'язанні поставлених професійних завдань.
ПРН 10	Мати передові концептуальні та методологічні знання з лінгвістики та перекладознавства і на межі предметних галузей, а також дослідницькі навички, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень на рівні останніх світових досягнень із з лінгвістики та перекладознавства, здобуття нових знань та/або здійснення інновацій.

5. Компетентності аспірантів, визначені навчальною дисципліною (освітнім компонентом) «Проблеми текстології та дискурсології». В основу компетентностей здобувачів ученого ступеня «доктор філософії», які навчаються за освітньо-науковою програмою «035 Філологія» галузі знань 03 Гуманітарні науки, покладено інтегральна, загальні та фахові компетентності, визначені освітньо-науковою програмою «Філологія у вимірах сьогодення:

Інтегральна компетентність (ІК)	Здатність розв'язувати комплексні проблеми в галузі філології у процесі професійної та дослідницько-інноваційної діяльності, що передбачає глибоке переосмислення наявних та створення нових цілісних знань і/або професійну практику.
---------------------------------	--

<p>Загальні компетентності (ЗК)</p>	<p>ЗК01. Володіння навичками критичного мислення.</p> <p>ЗК03. Здатність використовувати інформаційні та комунікаційні технології.</p> <p>ЗК04. Здатність до пошуку, оброблення й аналізу інформації з різних джерел.</p> <p>ЗК05. Здатність генерувати нові ідеї (креативність).</p> <p>ЗК06. Здатність діяти на основі етичних міркувань (мотивів).</p> <p>ЗК07. Здатність до усного й писемного спілкування державною та іноземними (англійською, німецькою, китайською) мовами з представниками інших професійних груп різного рівня (з експертами з інших галузей знань/видів діяльності).</p>
<p>Спеціальні (фахові, предметні) компетентності (СК)</p>	<p>СК04. Здатність обґрунтувати, спланувати та виконати дослідницький/творчий проект.</p> <p>СК06. Здатність надавати експертні консультації особам, підприємствам, установам, організаціям з питань, що стосуються їхньої дослідницької та/або професійної діяльності.</p> <p>СК07. Здатність виконувати оригінальні дослідження, досягати наукових результатів, які створюють нові знання у галузі лінгвістики та перекладознавства та дотичних міждисциплінарних напрямках і можуть бути опубліковані у провідних наукових виданнях з лінгвістики та перекладознавства та суміжних галузей (літературознавство, міжкультурна комунікація).</p> <p>СК08. Здатність усно і письмово презентувати та обговорювати результати наукових досліджень та/або інноваційних розробок українською та іноземними (англійською, німецькою, китайською) мовами,</p>

	глибоке розуміння іншомовних наукових текстів за напрямом досліджень. СК10. Здатність ініціювати, розробляти та реалізовувати комплексні інноваційні наукові проекти в галузі лінгвістики й перекладознавства та дотичні міждисциплінарні проекти.
--	---

Матриця відповідності компетентностей, визначених навчальною дисципліною (освітнім компонентом) «Проблеми текстології та дискурсології», компетентностям, визначеним освітньо-науковою програмою

Компетентності, визначені навчальною дисципліною (освітнім компонентом)	Програмні компетентності								
	ІК	Загальні компетентності			Фахові компетентності				
		ЗК 01	ЗК 04	ЗК 05	ФК 04	ФК 06	ФК 07	ФК 08	ФК 10
1. Здатність визначати тип застосованого наукового методу	+	+	+	+	+		+		+
2. Здатність обирати відповідний науковим завданням аспект дослідження тексту	+	+	+	+	+	+	+		+
3. Здатність визначати тип дискурсу	+	+	+	+	+		+	+	+
4. Здатність виділяти імпліцитний план тексту	+	+	+	+	+		+	+	+

5. Здатність аналізувати різні типи дискурсу	+	+	+	+	+		+	+	+
6. Здатність аналізувати текст як продукт культури	+	+	+	+	+	+	+	+	+
7. Здатність вибудовувати алгоритм (покрокову процедуру) дослідження	+	+	+	+	+		+		+
8. Здатність застосовувати підходи до аналізу тексту / дискурсу у власному науковому проекті	+	+	+	+	+		+		+
9. Здатність створювати власний науковий текст	+	+	+	+	+		+	+	+

Матриця відповідності результатів навчання з дисципліни (освітнього компонента) «Проблеми текстології та дискурсології» програмним результатам навчання, визначених освітньо-науковою програмою

Результати навчання	Програмні результати навчання
---------------------	-------------------------------

з дисципліни (освітнього компонента)	ПРН 03	ПРН 04	ПРН 08	ПРН 09	ПРН 10
1. Здатність визначати тип застосованого наукового методу	+	+	+		+
2. Здатність обирати відповідний науковим завданням аспект дослідження тексту	+	+	+		+
3. Здатність визначати тип дискурсу	+	+	+	+	+
4. Здатність виділяти імпліцитний план тексту	+	+	+	+	+
5. Здатність аналізувати різні типи дискурсу	+				+
6. Здатність аналізувати текст як продукт культури	+			+	+
7. Здатність вибудовувати алгоритм (покрокову процедуру) дослідження	+		+		+
8. Здатність застосовувати підходи до аналізу тексту/дискурсу у власному науковому проєкті	+	+	+		+
9. Здатність створювати власний науковий текст	+			+	+

Матриця відповідності програмних результатів навчання, методів навчання та форм оцінювання з навчальної дисципліни (освітнього компонента) «Проблеми текстології та дискурсології»

Програмні результати навчання	Методи навчання	Форми оцінювання
-------------------------------	-----------------	------------------

<p>ПРН 03. Застосовувати форми і закони абстрактно-логічного мислення, норми критичного підходу, форми і методи аналізу й синтезу.</p>	<p><i>Загальнонаукові методи теоретичного пізнання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – аналіз; – синтез; – індуктивний; – дедуктивний; – абстрагування; – узагальнення. <p><i>Методи організації та здійснення навчальної діяльності:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – словесні (пояснення, розповідь, лекція, бесіда); – практичні; – проблемно-пошукові. 	<p>Індивідуальне опитування</p> <p>Підсумковий контроль: залік</p>
<p>ПРН 04. Ідентифікувати наукові та практичні проблеми, готувати наукові тексти та доповіді, здійснювати публічну апробацію результатів досліджень як державною, так і іноземною мовами, демонструвати вміння усної та писемної комунікації.</p>	<p><i>Методи інтерактивного (комунікативного) і проблемного навчання.</i></p> <p><i>Індивідуальні завдання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – комплексний філологічний аналіз давніх літературних і фольклорних текстів; – підбір культурно знакового матеріалу; 	<p>Індивідуальне опитування</p>

	<p>– створення презентацій.</p> <p><i>Дослідницький метод.</i></p>	
<p>ПРН 08. Володіти аналітичним мисленням та методиками систематизації інформації обробки великих масивів даних, складання короткострокового й довгострокового прогнозу розвитку ситуації на підставі отриманих даних.</p>	<p><i>Загальнонаукові методи теоретичного пізнання:</i></p> <p>– аналіз;</p> <p>– синтез;</p> <p>– індуктивний;</p> <p>– дедуктивний;</p> <p>– абстрагування;</p> <p>– узагальнення.</p>	<p>Індивідуальне опитування</p>
<p>ПРН 09. Креативно мислити, формулювати висновки і розробляти рекомендації з використання новітніх технологій у розв'язанні поставлених професійних завдань.</p>	<p><i>Загальнонаукові методи теоретичного пізнання:</i></p> <p>– аналіз;</p> <p>– синтез;</p> <p>– дедуктивний;</p> <p>– абстрагування;</p> <p>– абстрагування;</p> <p>– узагальнення.</p>	<p>Індивідуальне опитування</p>
<p>ПРН 10. Мати передові концептуальні та методологічні знання з лінгвістики та перекладознавства і на межі предметних галузей, а також дослідницькі навички, достатні для проведення наукових і прикладних досліджень на рівні</p>	<p><i>Методи організації та здійснення навчальної діяльності:</i></p> <p>– словесні (пояснення, розповідь, лекція, бесіда);</p> <p>– практичні;</p> <p>– проблемно-пошукові.</p>	<p>Індивідуальне опитування</p> <p>Модульна контрольна робота</p> <p>Залік</p>

<p>останніх світових досягнень із з лінгвістики та перекладознавства, здобуття нових знань та (або) здійснення інновацій.</p>	<p><i>Метод аналізу наукової літератури з профілю дисципліни.</i></p> <p><i>Дослідницький метод.</i></p> <p><i>Індивідуальні завдання:</i></p> <ul style="list-style-type: none"> – написання тез із теоретичних проблем міжмовної комунікації; – написання тез із проблем комплексного філологічного аналізу текстів міфологічного або епічного змісту. 	
---	--	--

8. Система оцінювання результатів навчання (критерії оцінювання результатів навчання та засоби діагностики навчальних досягнень аспірантів). Контроль результатів навчання аспіранта з дисципліни «Проблеми текстології та дискурсології» здійснюється у формі вхідного, поточного, модульного та підсумкового (семестрового) контролю.

Вхідний контроль застосовується як передумова успішної організації вивчення дисципліни, даючи змогу визначити наявний рівень знань аспірантів і слугуючи орієнтиром для реалізації індивідуального підходу в процесі викладання дисципліни.

Поточний контроль успішності аспірантів здійснюється протягом семестру. Під час засвоєння навчального матеріалу оцінюються:

- діяльність аспіранта під час аудиторних занять;
- результати індивідуальної роботи аспіранта.

Поточний контроль проводиться на кожному практичному занятті та за результатами виконання індивідуальних завдань. Поточне оцінювання всіх видів навчальної діяльності аспірантів здійснюється за накопичувальною системою.

Система оцінювання результатів навчання аспірантів із навчальної дисципліни «Проблеми текстології та дискурсології»:

Види навчальної діяльності аспіранта	Аудиторна навчальна робота аспіранта (на практичних заняттях)							Модульна контрольна робота	Індивідуальна навчальна робота аспіранта
	1	2	3	4	5	6	7		
Теми практичних занять								(восьме заняття) 10	Тези (2)
Максимальна кількість балів	10	10	10	10	10	10	10		20

Модульний контроль. Семестровому контролю з навчальної дисципліни «Проблеми текстології та дискурсології» передуює написання аспірантами двох модульних контрольних робіт.

Критерії оцінювання модульної контрольної роботи з дисципліни «Проблеми текстології та дискурсології». Модульна контрольна робота включає 2 завдання, з яких кожне оцінюється за такими критеріями. Виконання **кожного з них** оцінюється за 5-бальною шкалою. Відповідно:

5 балів виставляються за вичерпну (змістовну, логічно й послідовно побудовану) відповідь, що містить самостійні судження та демонструє здатність творчого розв'язання поставленої проблеми.

4 бали виставляються за умови, що відповідь правильна, змістовна, послідовна, але містить незначні помилки у викладі матеріалу з теорії навчального курсу, рівень самостійності суджень недостатній.

3 бали виставляються за умови, що відповідь неповна, схематична, в ній трапляються суттєві неточності та помилки в розкритті поставленої проблеми, рівень самостійності суджень недостатній для здобувача вченого ступеня.

Виконане завдання має включати такі складники: обґрунтування актуальності проблеми, викладення змісту, висновки.

Максимальна кількість балів за МКР становить 10.

Аспірант вважається допущеним до семестрового контролю, якщо він виконав усі види робіт, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни. Незалежно від форми здобуття третього рівня вищої освіти (очної чи заочної) аспіранти зобов'язані відвідувати аудиторні заняття й проходити всі форми поточного та підсумкового контролю, передбачені робочою програмою навчальної дисципліни. У разі неможливості відвідувати аудиторні заняття з об'єктивних причин аспірант складає індивідуальний графік відвідувань (загалом не менше 50%) занять, тоді як решту завдань, винесених на практичні заняття, він має виконати дистанційно. Аспіранти погоджують індивідуальний графік із викладачем і відділом аспірантури. Графік повинен бути затверджений проректором із наукової роботи.

Якщо аспірант денної форми через поважні причини (хвороба, надзвичайні сімейні обставини тощо) не може відвідувати частину аудиторних занять, він має їх відпрацювати. Процедура та форми і терміни відпрацювання пропущених занять аспірантами денної форми визначає кафедра перекладу і теоретичної та прикладної лінгвістики. Вона ж доводить до відома аспірантів графіки відпрацювання пропущених занять із дисципліни та критерії оцінювання.

В *індивідуальний навчальний* план аспірант записує точну назву дисципліни (аббревіатури не допускаються), кількість годин і кредитів, підсумкову оцінку з дисципліни за національною шкалою, кількість балів за 100-бальною шкалою і оцінку за шкалою ЄКТС.

Семестровий контроль із навчальної дисципліни «Проблеми текстології та дискурсології» проводиться у формі заліку за обсягом усього навчального матеріалу, визначеного робочою програмою навчальної дисципліни, і в терміни, встановлені навчальним планом і графіком навчального процесу. Оцінювання на заліку здійснюється відповідно до національної шкали, за 100-бальною системою і шкалою ЄКТС. На заліку викладач виставляє семестровий рейтинговий бал, оцінку за залік («зараховано / не зараховано»), кількість балів за 100-бальною шкалою й оцінку за шкалою ЄКТС.

Аспіранти, які мають семестровий рейтинговий бал із навчальної дисципліни 60 і вище, отримують оцінку «зараховано» і відповідну оцінку за шкалою ЄКТС без складання заліку.

Аспіранти, які мають семестровий рейтинговий бал із дисципліни 59 і нижче, складають залік.

Підсумковий рейтинговий бал	Оцінка за шкалою ЄКТС	Оцінка за національною шкалою
90–100	A	Відмінно
82–89	B	
74–81	C	
64–73	D	Задовільно

60–63	Е	
35–59	Ех	Незадовільно

9. Програма навчальної дисципліни. Тематичний план занять

№ з/п	№ і назва теми	Кількість годин					
		Денна форма			Заочна форма		
		Разом	У тому числі		Разом	У тому числі	
			Лекції	Практичні заняття		Лекції	Практичні заняття
Змістовий модуль 1: Текстологія							
1.	Текстологія: основні поняття та передумови виникнення	4	2	2			
2.	Напрями лінгвістики тексту	4	2	2			
3.	Текст і текстема	4	2	2			
4.	Категорійна ієрархія тексту. Типологія текстових категорій	4	2	2			
5.	Імпліцитний план тексту та контекст	4	2	2			
6.	Проблеми інтерпретації тексту	4	2	2			

7.	Методи дослідження тексту	6	2	4			
Змістовий модуль 2: Дискурсологія							
8.	Дискурс і його характеристики. Напрями аналізу дискурсу	6	2	4			
9.	Фольклорний дискурс	5	3	2			
10.	Науково-популярний дискурс	7	3	4			
11.	Естетичний дискурс	5	3	2			
12.	Літературно-художній дискурс	7	3	4			
	Усього годин	60	28	32			

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

Основна (базова):

1. Бублейник Л. В. Особливості художнього мовлення: навч. посібн. зі спец. курсу для студ. гуманіт. ф-тів. Луцьк : Вежа, 2000. 177 с.
2. Воробйова О. П. Когнітивна поетика: здобутки і перспективи. *Вісник Харківського національного університету*. 2004. № 635. С. 174–177.

3. Кондратенко Н. В. Синтаксис українського модерністського і постмодерністського художнього дискурсу: Монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2012. 320 с.
4. Корольова Т. М. Особливості мелодичного оформлення семантичних типів спонукальної модальності в мовленні американських та українських суддів. *Новітня філологія* (Миколаїв). 2008. Вип. 9. С. 65–77.
5. Лінгвістичний аналіз тексту: словник термінів / [Голянич М. І., Іванишин Н. Я., Ріжко Р. Л., Стефурак Р. І. ; за ред. М. І. Голянич]. Івано-Франківськ : Сімик, 2012. 392 с.
6. Лотман Ю. М. Текст у тексті. *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* Львів : Літопис, 1996. С. 378–385.
7. Мальцева В. В. Полідискурсивність як феномен конституювання художнього тексту (на матеріалі сучасної російської прози): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. Харків, 2020. 225 с.
8. Мойсієнко А. К. Текст як аперцепційна система. *Мовознавство*. 1996. № 1. С. 20–25.
9. Науменко А. М. Філологічний аналіз тексту (основи лінгвопоетики): Навч. посібн. для студентів вищих навч. закладів. Вінниця : Нова книга, 2005. 416 с.
10. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. Київ : Київський університет, 1999. 301 с.
11. Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. 2. вид., стер. Київ : [б. в.], 1998. 191 с.
12. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава : Довкілля-К, 2008. 712 с.
13. Типологія сучасного дискурсу: Монографія / [Відп. ред. Т. М. Корольова]. Київ : Освіта України, 2016. С. 42–53.

14. Штерн І. Б. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики: Енциклопедичний словник. Київ : Артек, 1998. 336 с.
15. Cognitive Exploration of Language and Linguistics / [edited by] René Dirven, Marjolijn Verspoor et al. 2nd Revised Edition. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company, 2004. 277 p.
16. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of language: 2nd ed. Harlow : Routledge, 2010. 596 p.
17. Halliday M. A. K. Intonation systems in English. *Patterns of Language: Papers in general, descriptive and applied linguistics* [edited by A. Maclestoneish & M. A. Halliday]. London : Longmans, 1966. P. 111–133.
18. Haviland J. B. A Last Look at Cook's Guugu Yimidhurr Word List. *Oceania*. 1974. Vol. XLIV (3). P. 216–232.
19. Iliadi A. I., Zhyhora I. V. The «Road, Crossing and Lands beyond the River» Triad in the East Slavic Ritual Texts: Lexics, Semantics and Pragmatics. *Slavica Slovaca*. 2022. Ročník 57. Číslo 1. P. 3–20.
20. Koch W. A. Vom Morphem zum Textem – From Morpheme to Texteme. Hildesheim : Georg Olms, 1969. 245 S.
21. Krug D. H. Visual Cultural Practice and the Politics of Aesthetic Discourse. *Marilyn Zurmuehlin Working Papers in Art Education*. 1992. Vol. 11: Issue 1. P. 103–117.
22. Methods of Critical Discourse Analysis / [edited by Ruth Wodak and Michael Meyer]. London : Thousand Oaks ; New Delhi : SAGE Publications, 2001. 204 p.
23. Nedilen'ko N. Conversation analysis: differential features of spoken and written forms of communication. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Серія : Філологічні науки. Мовознавство*. Луцьк, 2013. № 18. С. 198–201 (<https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/8139/1/49.pdf>).

24. Riessman C. K. *Narrative Analysis. Narrative, Memory & Everyday Life*. Huddersfield : University of Huddersfield, 2005. P. 1–7.
25. Riffaterre M. *Fictional Truth*. Baltimore & London : John Hopkins University Press, 1990. 137 p.
26. *Structure of Decision: The Cognitive Maps of Political Elites*. Edited by *Robert Axelrod*. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1976. 422 P.
27. Wooffitt R. *Conversation Analysis and Discourse Analysis*. London : SAGE Publications Ltd, 2005. 234 p.

Додаткова:

1. Бацевич Ф. С. *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ : Академія, 2004. 344 с.
2. Ведернікова Т. В. *Дискурсологія тексту: історія та перспективи*. 2017. [Електронний ресурс] – URL: <https://www.cuspu.edu.ua/ua/prohramy-vstupnykh-vyprobuvan/485-naukovi-konferentsiitsdpu/international-scientific-and-practical-internet-conference-foreign-language-in-professionaltraining-of-specialists-issues-and-strategies/section-1-critical-issues-of-contemporary-philologyliterature-and-cultural-studies/6010-diskursologiya-tekstu-istoriya-ta-perspektivi>
3. Мартинюк А. П. *Словник основних термінів когнітивно-дискурсивної лінгвістики*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2011. 196 с.
4. Мойсієнко А. К. *Віче мечів: Паліндроми, або раки літеральні*. Київ : Задруга, 1999. 104 с.
5. Селіванова О. О. (1999). *Актуальні напрями сучасної лінгвістики (аналітичний огляд)*. Київ : Фітосоціоцентр. 148 с.
6. Слухай Н. В. *Етноконцепти та міфологія східних слов'ян в аспекті лінгвокультурології*. Київ : Київський університет, 2005. 167 с.
7. Фролова І. Є. *Стратегія конфронтації в англomовному дискурсі*. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2009. 344 с.

Тексти:

Українські народні загадки. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.planeta.co.ua/ua/puzzle.php?page=3>

Asimov I. Building Blocks of the Universe. New-York : Abelard-Schuman L., 1957 (<https://www.scribd.com/document/498810295/building-blocks-of-the-universe-isaac-asimov#>).

Eco Umberto. The Mysterious Flame Of Queen Loana. Orlando : Published by Harcourt, 2005 [<https://www.rulit.me/books/the-mysterious-flame-of-queen-loana-read-66923-1.html>].

Riddles and answers. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.rd.com/jokes/riddles/>.

Zelazny Roger. A night in the lonesome october [<https://epdf.tips/a-night-in-the-lonesome-october.html>].

Ефименко П. С. Сборник Ирины Антоновны Семенцовой, доставленный из с. Будниц Кролевецкого уезда Черниговской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Том 4. Харьков : Типография К. Счасни, 1892. С. 284–288 (<https://archive.org/details/istfilologi/t4/page/284/mode/1up?view=theater>).

<https://www.theguardian.com/childrens-books-site/2014/jul/06/top-10-urban-legends-myths-james-dawson>

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

КОНСПЕКТ ЛЕКЦІЙ

I. Текстологія

- 1.1. Текстологія: основні поняття та передумови виникнення.
- 1.2. Напрями лінгвістики тексту.
- 1.3. Текст і текстема.
- 1.4. Категорійна ієрархія тексту. Типологія текстових категорій.

1.5. Імпліцитний план тексту та контекст.

1.6. Проблеми інтерпретації тексту.

1.7. Методи дослідження тексту.

Питання для самоконтролю

II. Дискурсологія

2.1. Дискурс і його характеристики. Напрями аналізу дискурсу.

2.2. Фольклорний дискурс.

2.3. Науково-популярний дискурс.

2.4. Естетичний дискурс.

2.5. Літературно-художній дискурс.

Питання для самоконтролю

III. КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

СИЛАБУС

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА